Het verbluffende Kamp

HET VERBLUFFENDE KAMP

Deze uitgave werd samengesteld door mevrouw Ko Luycks, ex-geïnterneerde van het Kamp Makassar.

*

De illustraties werden ter plaatse gemaakt door mevrouw Vogelaar-Weber, waardoor — dit geldt ook voor de foto's — niet altijd de hoogste maatstaf kan en mag worden aangelegd.

*

Een gedeelte van de opbrengst dezer uitgave wordt door den uitgever ter beschikking gesteld van de Oost-Indische Kamer van het Nederlandsche Roode Kruis.

Opgedragen aan

Mevrouw M. C. de Rooy - Selderbeek

Batavia, November 1945

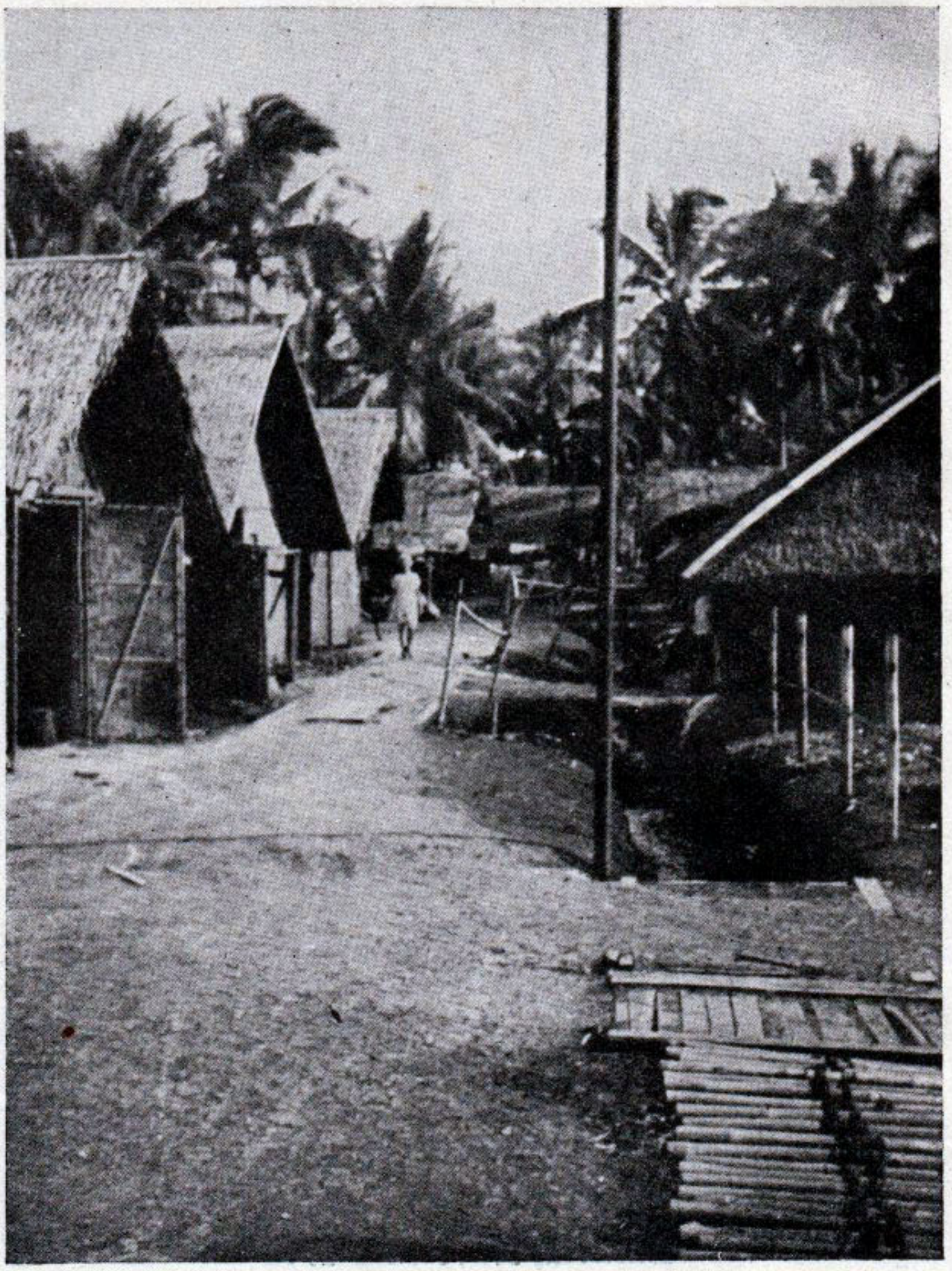

Straatje in Kamp Makassar.

K O L U IJ C K X

Het verbluffende Kamp

Herinneringen
aan het vrouwenwerkkamp
Kampong Makassar West-Java
met schetsen
van mevrouw Vogelaar-Weber

AD. M. C. STOK
ZUID-HOLLANDSCHE UITGEVERS MIJ - DEN HAAG

Op transport gesteld

Het groote vrouwen- en kinderkamp „Tjihapit" te Bandoeng beleefde in Mei 1945 zijn zooveelste sensatie: het moest geheel ontruimd worden. Ook de laatste 4500 van de ruim 14000 der aanvankelijke bezetting moesten „op transport".

Rangoon — zoo verklaarde een der Japs in een vertrouwelijke bui — heeft ons geleerd, dat we dáár verkeerd hebben gedaan: we hadden de geïnterneerde mannen aan de kust gezet; de vrouwen het achterland in. Toen de geallieerden Rangoon in handen kregen, vonden ze de mannen dadelijk bereid mee te helpen aan de bevrijding der vrouwen. Nu de aanval op Java binnen twee maanden te verwachten valt, gaan we anders doen: we zetten de vrouwen aan de kust; de mannen in 't binnenland. Als dan de geallieerden komen, zullen zij in hun krijgsverrichtingen belemmerd worden door de aanwezigheid van duizenden vrouwen en kinderen, die om eten smeeken en verzorgd moeten worden.

Op grond van deze redeneering moest Batavia één enorm vrouwenkamp worden!

Gebogen over hun eeuwige administratie zaten in 't Bandoengsche hoofdkwartier de Japs en brachten ons op papier alvast onder in de reeds bestaande overvolle kampen aan de kust. Zelf hadden zij voor deze paradijzen een merkwaardige taxatie, met als twee uitersten: Tjideng, onder den beruchten Sonei, als strafoord, Kampong Makassar, een Eden van frissche lucht, groenten en fruit.

Wij kwamen in dit Eden terecht.

Op den 14den Mei moesten we om twee uur aantreden. Tien groepen van vijfenzeventig vrouwen en kinderen, allen beladen als muilezels met wat haar aan dierbaarste bezittingen restte, werden op vrachtauto's gepropt en naar het station gereden. Voor het eerst na vele jaren zagen wij weer een stukje buitenwereld, al was het maar een verlaten doodsche stad, waar de weinige voorbijgangers amper een schichtigen blik aan ons waagden. Op het blakerende station Tjikoedapateuh stond een trein klaar van tien wagons. Wij moesten ons groepsgewijs voor onze wagons opstellen, maar mochten nog niet instappen. Dus installeerden we ons als volleerde landverhuizers op het onoverdekte, gloeiende perron. De zestig zieken, waaronder ernstige dysenterie- en buikpatiënten, werden zoo goed en kwaad als het ging op dekens en onder pajongs gelegd. Japs liepen dapper en krijgshaftig onder deze machtelooze menigte rond — om de orde te handhaven! — en gaven een por aan ieder, die de grens van haar rechtsgebied ook maar een centimeter durfde overschrijden. Hun belachelijk gedoe kon de opgewekte stemming alleen verhoogen. Om half vijf kwam er beroering onder onze bewakers; twee auto's arriveerden en daaruit rolden enkele vette leden van het hoofdkwartier. Gebruikelijk onmenschelijk geschreeuw van commando's en inspectie van de stuntelige hei-ho's, die het transport moesten vergezellen. Eindelijk kregen we opdracht in te stappen. De wagons waren de vanouds in Indië bekende vierde-klas-wagons, algemeen beroemd als „klas Kambing". Een bank langs beide raamkanten en een bank zonder leuning in het midden. Onder de banken waren onze groote koffers geschoven; een bagagewagen kon er niet op overschieten. Normaal konden de kambingwagons *zoo noodig* zestig passagiers vervoeren. Nu moesten er vijfenzeventig in, elk met een ongelooflijke hoeveelheid handbagage en in iederen

wagon ongeveer zes patiënten, die liggend of althans half liggend, vervoerd moesten worden. We namen de situatie zooals ze was en installeerden de zieken naar best vermogen, al reikte dat helaas niet ver. Gelukkig genoot ons transport het gezelschap van een prima medisch leider in den persoon van Dr. Fisher. Hij had de tallooze buikpatiënten flink onder de laudanum gezet, om ongelukken te voorkomen, en dat bleek inderdaad een goede voorzorg. Ik had

In afwachting!

de heele langdurige reis mijn geadopteerden kleinzoon op schoot. Het kereltje was pas heel ziek geweest van een herhaalden dysenterie-aanval en we hadden vooral met het oog op hem het transport met groote bezorgdheid tegemoet gezien. Hij waggelde op zijn beentjes, toen hij den langen afstand naar de kamppoort moest loopen, met zijn potje in de hand! „Ik vind het zoo zwaar," zuchtte hij steeds weer, maar we moesten hem wel aan z'n lot overlaten, den armen dreumes, want we waren zelf zoo overbelast. Op de harmonicaverbinding tusschen de wagons stonden hei-ho's geposteerd, met het geweer aan den voet. We moesten eens willen uitbreken! Zij waren kennelijk ver-

legen met het geval, krabden hun kop en keken liever een anderen kant uit.
„Klaar voor vertrek," schreeuwden de brutaalsten naar buiten.
„Ramen dicht," bulderden de Japs terug en ze sloegen met stokken langs de wagons. Notabene!! de ramen dicht om half zes in een overvollen trein, die uren in de brandende zon had gestaan. Zóó waren dan ook de ramen dicht, of ze vielen per ongeluk weer neer, werden op krijschend bevel opgetrokken, denderden weer neer. Reng-rang, reng-rang, een ratelend concert van weerspannigheid, begeleid door uitbundig vreugdebetoon van de lieve jeugd. De hei-ho's hielden zich er buiten, ten eerste omdat ze het daverend geweld wel amusant vonden, ten tweede omdat ze het te druk hadden met andere aangelegenheden. De Hollandsche handelsgeest, onder de vrouwen tijdens de kampjaren sterk ontwikkeld, zag zijn kans schoon: viel er onderweg niet iets te koopen of te ruilen en kon de toean hei-ho daarbij niet een handje helpen? Ja, de toean hei-ho wilde wel en een klein voorschot bevestigde hem in zijn goede voornemens. Hij zou waarschuwen, als de gunstige gelegenheid daar was. Intusschen viel de duisternis. Het werd zes uur, zeven uur, half acht. In den wagon werd een olielamp opgehangen, brandde even, floepte uit. Treinpersoneel bracht op bevel van een Jap andere lampen, zei er bij, dat die even slecht waren. Dat bleek inderdaad het geval. Zoo zaten we in de donkerte. Plotseling straalden de felle lampen van een aansuizenden vrachtwagen langs den buitenweg op het station toe. Onze kampkeuken had beloofd voor koffie te zullen zorgen, als we soms lang bleven staan, en ziedaar: de koffie kwam. Het was niet eenvoudig om in den donkeren wagon over beenen, handbagage en slapende kinderen heen naar buiten te komen. Maar een Hollander doet wat voor zijn mok koffie en dus kregen we allemaal koffie.
Wachten weer, wat indommelen, een beetje rangeeren. Negen uur, tien uur, elf uur, half twaalf. Toen werd het

meenens, de trein zette zich in beweging en stopte na een kwartier aan het hoofdstation Bandoeng.
„Ramen dicht," weergalmde het onder de overkapping. Niemand gaf er gehoor aan en de Japs lieten het er bij. De hei-ho's leidden handig hun aandacht af en plotseling slopen langs de wagons vele Indonesiërs, die fluisterende aanbiedingen deden.
„Telor, njonja."
„Pisang, njonja."
„Minta kain, minta kain."
Wat een visioen! Wij, die maanden gesnakt hadden naar eieren, kregen ze daar aangeboden! Haastig graaiden we in tasschen en rugzakken.
Een ei voor een zakdoek!
Een tros pisang voor drie luiers!
Tien eieren voor een oude blouse!
Een zakje gedroogd vleesch voor een stuk katoen!
De handel bloeide en we vielen als uitgehongerde wolven aan op de ongekende prooi: hard gekookte eieren. Bij tusschenpoozen werd de markt verstoord door een tierenden Jap en waren de Indonesiërs als schaduwen in den nacht verdwenen. Toen we wat aan de duisternis gewend waren, ontdekten we, dat ze een wagon op een der andere lijnen als schuilhoek en opslagplaats benutten. Mijn kleine jongen, opgeschrikt uit zijn slaap, genoot met dierbare hapjes zoo iets heerlijks als een héél eitje en fluisterde me toe: „Is de oorlog over, Oma?"
Gelukkig sliep hij alweer, toen om half twee de trein zich voorgoed in beweging zette en de reis — waarheen? — eindelijk aanving. Wat hadden we opgezien tegen dien nacht en hoe viel alles uiteindelijk mee, dank zij de laudanum, die de arme buikpatiënten met rust liet. Helaas waren de onzekerheid, spanning en emotie een der vrouwen te veel en verviel zij tot volslagen waanzin. Zoo snel en tactvol greep Dr. Fisher hierbij in, dat nagenoeg niemand der honderden reizigsters het drama besefte.
We dommelden, droomden, vreesden en hoopten. Op het station Tjikampek zagen zij, die geen rust konden vinden,

een trein vol mannen uit de richting Batavia komen. We werden uitgewisseld! Rangoon zou geen herhaling beleven.
Met hoeveel vreugde werd de lichtende dag begroet! O, heerlijk land van vredige sawa's en wazige bergen, van ritselende bamboestoelen en roerlooze palmen! In hoevele wisselende omstandigheden hebben wij de troostende

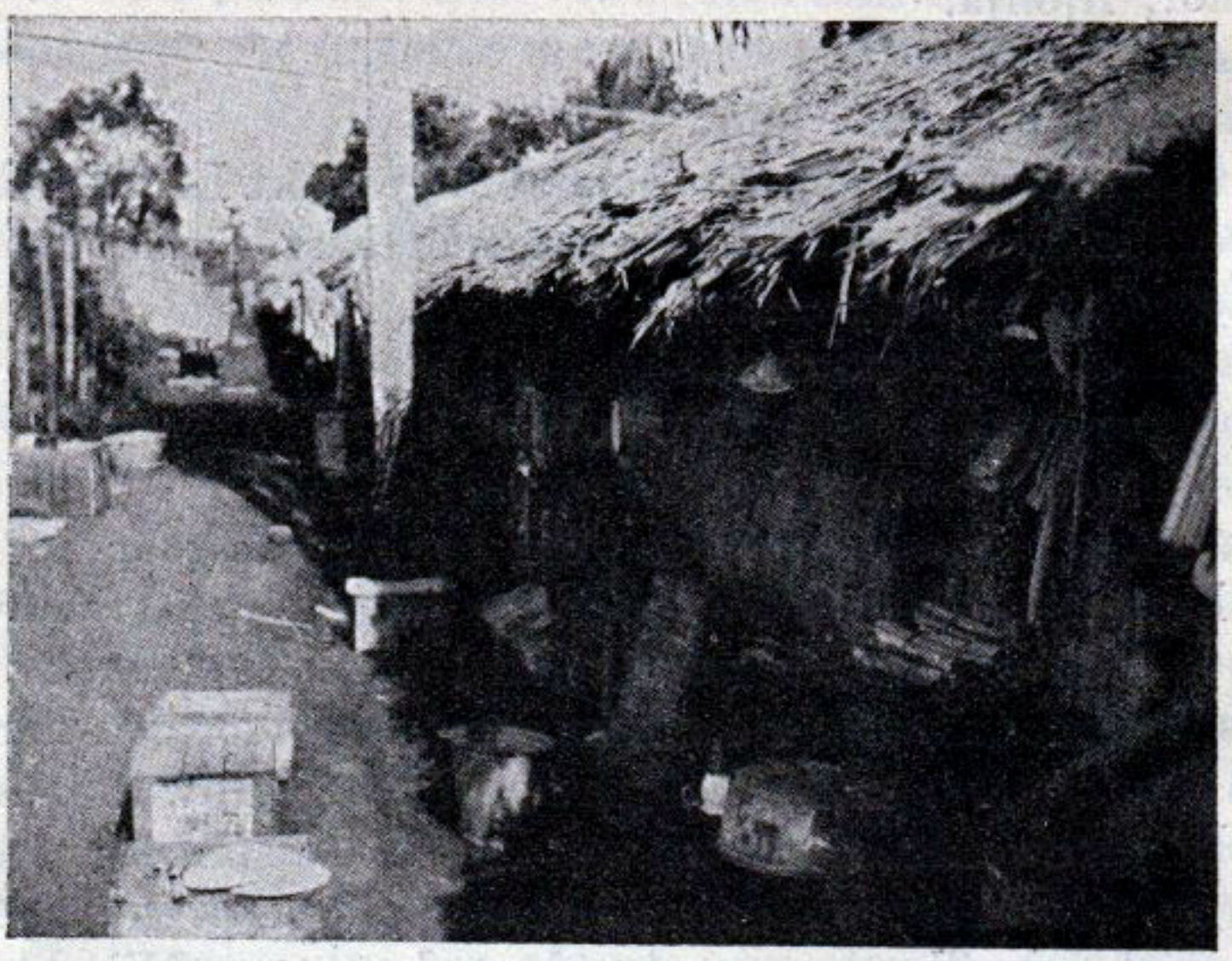

Zeer slechte behuizing.

Oostersche morgenpracht over die weldoende schoonheid zien openbloeien!

Hoe ook ons hart in de eenzaamheid en stilte van den voorbijen nacht bezwaard was geworden, bij het statig rijzen der zon werden angst en benauwenis met één lichtstraal weggevaagd en glansden aller oogen weer van moed en geestkracht, van den wil om te blijven leven. We reden langs bekende wijken van Batavia, stopten in Manggarai, reden weer door, stopten ten slotte bij de halte Doeren en moesten er hier uit. Zou dit ons einddoel zijn? Zeker om ons een vertrouwd idee te geven, werden we opgewacht door een troep tierende Japs. Zoo moe als ze

waren, werd voor iederen wagon een drietal vrouwen aangewezen, die de zware bagage naar buiten moesten sleepen.
Verpleegsters hielpen bij het uitladen der zieken.
„Hoeveel?" vroeg de Japsche medische expert.
„Zestig," zei dr. Fisher.
„Te veel," verklaarde de Jap laconiek, „dertig is genoeg."
Protest en overreding hadden geen zin. Er was ziekentransport voor dertig personen, daarmee basta. Dus werden de ernstige patiënten ingeladen, de rest moest per gewoon transport met ons mee. Arme zieken!
Schreeuwende Japs dreunden op hun zware laarzen langs de nerveuze rijen. „Lekas! Lekas!" Nooit verliepen de transporten gauw genoeg, hoezeer wij ons ook haastten. We hielden den kleinen jongen angstvallig bij ons en moedigden hem aan groot en flink te zijn — hij was al drie jaar! — bang als we waren, dat de Japs hem in een plotselinge gril van kwaadaardigheid mee zouden sturen naar het ziekenhuis. In dit soort spelletje verlustigden zij zich bij menig transport en dat had dikwijls maandenlange scheiding van naaste familieleden ten gevolge.
Onze spanning steeg met de minuut. We vergaapten ons aan de zwaar beladen sawoh-bosschen voor het station. Was dit het beloofde land?
Bussen en vrachtauto's rolden aan en opnieuw werden we met stompen en schoppen aangemoedigd tot snel inladen. Weer rolden we langs onbekende dreven en trachtten tevergeefs ons te oriënteeren, tot we plotseling den zijweg naar het vliegveld Tjililitan passeerden. Aha! We gingen dus den Buitenzorgschen kant op. Al heel gauw sloegen we een zijpad in, reden langs gedekwanden en stopten voor de poort van ons toekomstig paradijs: Kampong Makassar.

Wij betreden ons Eden

De schrik sloeg ons om het hart. Wat een luguber geheel! Achter de zware prikkeldraadversperring stonden groepen

vrouwen en kinderen, sumier gekleed en veelal barrevoets, ons somber en bijna vijandig op te nemen. Een zwijgende groep jonge meisjes, naar wij later hoorden: leden van de „sjouwploeg", stond de bevelen der Japs omtrent onze barang af te wachten. Wij werden over slechte paden van roode aarde, langs verdrukte hutten, die aan kafferkralen deden denken, naar een groot en gloeiend rood veld gevoerd. Niemand van de reeds aanwezigen riep ons een goed woord van welkom toe. Zelfs oude vrienden en bekenden durfden ons nauwelijks te groeten.

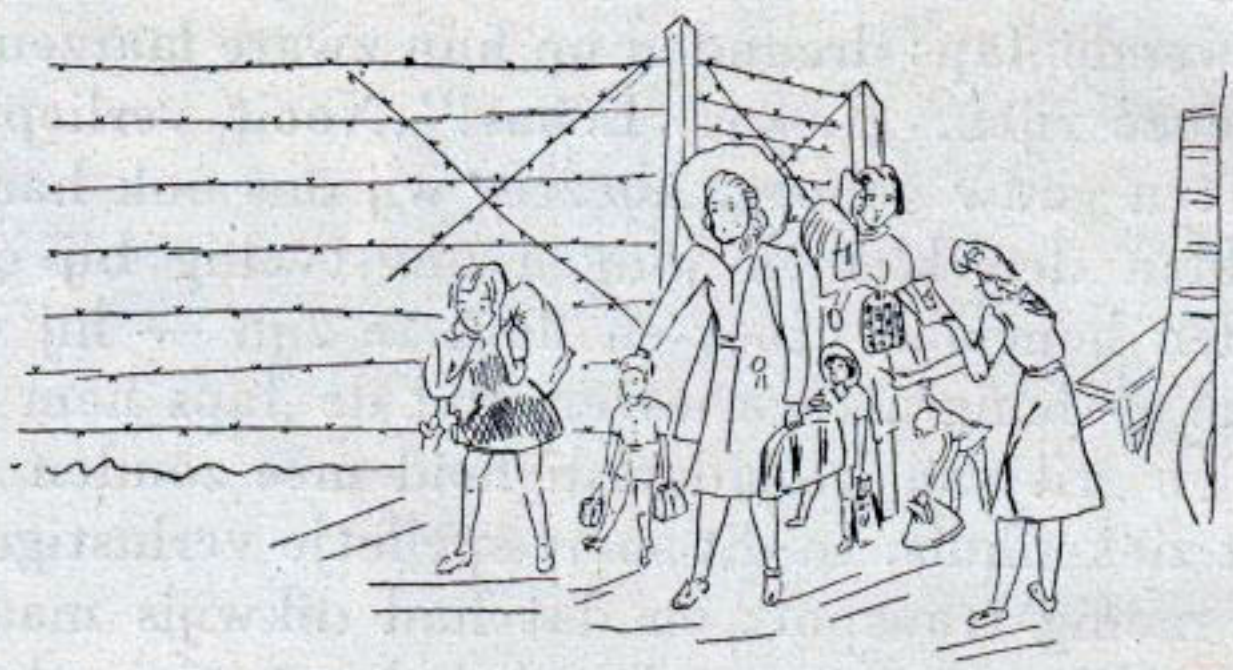

Waar waren we in vredesnaam beland? Urenlang duurde het wachten in de brandende zon en apathisch ondergingen we de inspectie van onze handbagage door de Japs, die willekeurig het een en ander verbeurd verklaarden: geld, thermometers, potlooden, vulpennen, papier. We snakten naar rust, toen we ten slotte naar enkele ontruimde hutten werden gebracht, die voortaan onze woonstee zouden zijn.

„Ik vind dit huisje wel leuk," zei onze kleine jongen, „het is zoo lekker groot." Hij dacht, dat we zoo'n huisje alleen kregen en was diep teleurgesteld, toen er 230 vrouwen en kinderen in moesten trekken.

Er waren anderen, die zich vergisten. „Dit is zeker de koffergoedang," zei een gezellige moeke opgewekt en deponeerde haar uitgebreide barang op een der britsen. „Waar zouden we komen te wonen?"

Welk een wonderlijk onderdak!

Volgens vele vrouwen uit de cultures, waren de ons toegewezen bamboehutten met atappen daken, weggezonken als ze daar lagen in de roode aarde, veel slechter dan de koelieloodsen op menige onderneming. De steunlatten van daken en binnenwerk waren zóó laag, dat we gedwongen waren altijd gebogen te loopen.
„Het heerlijkste van al," zei me enkele weken na de capitulatie een lotgenoote, die weer in een normaal huis woonde, „het heerlijkste van al vind ik: niet meer gebogen te hoeven loopen."

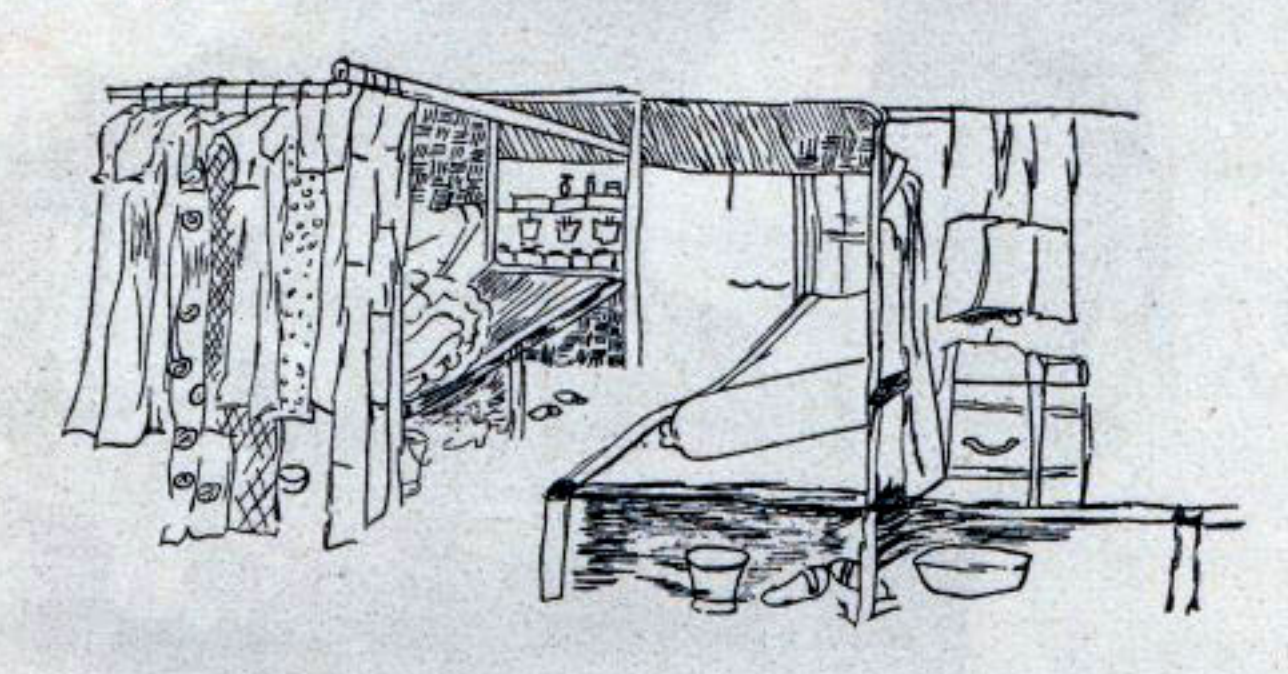

Daar zaten we dan voor 't eerst van ons leven op britsen. We kregen 60 cm per volwassene toegemeten en 45 cm per kind. Op deze ruimte moesten ook onze koffers, de handbagage, potten, pannen, eetgerei enz. enz. worden gestouwd. Vier maanden lang „woonden" wij met z'n drieën op $1^1/_2$ matras. Totale oppervlakte: 2 bij 1.65 m! De koffers stonden aan ons hoofdeind, zoodat we genoodzaakt waren, steeds met opgetrokken beenen te liggen, hetgeen op den duur zeer vermoeiend was. In slechts enkele hutten was de doorloop voldoende breed of de ruimte onder de brits hoog genoeg, om de koffers dáár te bergen. Veel van deze bagage ging verloren, omdat de hutten vergeven waren van de witte mieren (rajaps), die vaak in één nacht heel wat van onze bezittingen volkomen wegvraten.
Ja, daar zaten we dan op dien gedenkwaardigen 15den Mei, wij, die onder de Japs in West-Java berucht waren als „de rebellen van Bandoeng", omdat we hen $2^1/_2$ jaar

lang met meer of minder succes, openlijk en in het verborgen, hadden tegengewerkt en hun opdrachten gesaboteerd.
Hadden ze ons in den hoek? God zij dank niet!
Zelfs niet, toen we tijdens den eersten nacht het grootste deel van ons resteerend bezit à 20 kilo per persoon kwijt raakten, zoomaar, door de meest onvoorziene, gemeene

Een overzicht van de huisvesting in Kamp Makassar.

regenbui, die na weken en weken van droog weer over Kampong Makassar losbarstte.
We hadden onze koffers op het befaamde roode veld moeten achterlaten. Hoe waren ze daar eigenlijk gekomen? Dat was het werk geweest van de „sjouwploeg", die op ons, vermoeide en overspannen reizigsters, ten onrechte zulk een somberen indruk had gemaakt. Zij hadden alle groote bagage van het station moeten halen en ter nadere inspectie naar het veld gedragen. Aan deze ondernemende ploeg hadden wij het eveneens te danken, dat de honderden matrassen van ons transport nog denzelfden dag werden aangesleept. Op dien eersten avond van ons

verblijf in Kampong Makassar, konden we tenminste eenigszins comfortabel den nacht ingaan. Ongestoord was onze rust allerminst. We hadden nog niet lang geslapen, of we werden opgeschrikt door het ongekende geluid van een klaterenden waterval op het atappen dak. We zochten in de ongekende duisternis beschutting tegen de onheusche lekkages onder dekens en jassen en voelden ons met één slag los worden van ons laatste bezit. Gelukkig maar, want dit offer werd inderdaad van velen gevergd.
Na dezen eersten nacht leerden we Kampong Makassar meteen op afdoende wijze van den slechtsten kant kennen. Regen bleek *de* groote verschrikking van ons Eden. Of de bui middelmatig was, licht of zwaar, het roode terrein werd op slag één kleverig modderbad, waar het vrijwel onmogelijk was doorheen te loopen zonder uit te glijden. Geen enkel paar schoenen was er tegen bestand. Het beste was op bloote voeten te gaan, want ook aan de houten klompen bleven vette klodders klei hangen als looden gewicht.
De onvermijdelijke tocht naar badkamers en W.C.'s werd een roekelooze onderneming. Dikwijls stonden de vrouwen met gajong, zeep en handdoek in de hand, wanhopig te zoeken naar eenig houvast, zonder voor- of achteruit te kunnen. En hoeveel glibberige tochten moesten overdag zoowel als 's nachts worden gemaakt: water halen voor den afwasch; water halen voor de vuile voeten; water halen voor drinken; water halen voor kinderen, die uitgegleden waren; water halen voor de verzorging der zieken. 's Nachts was het heelemaal een toer er heelhuids af te komen, want de hutten en de hygiënische bijgebouwen werden door slechts enkele heel kleine peertjes van genielicht voorzien.
Water en roode klei. Roode klei en water.
Het stookhout van keuken en bakkerij drijfnat, dus geen thee tegen de kilte en het eten altijd te laat. Bij zware buien kabbelde het water idyllisch tot over onze enkels de hutten binnen. Koffers, matrassen, kleeding, alles werd in den kortst mogelijken tijd doortrokken van vocht en

nòg van boffen gesproken, als we niet onder een der ontelbare lekkages lagen van het vervallen atappendak. 's Morgens stijf van de rheumatiek en koud tot op het gebeente. Dat was ons Eden in regentijd.
Bij eerste verkenning bleken de lichte koffers als notedopjes op het water te drijven; de zwaardere stonden weggezogen in de modder. Alles, wat primitief verpakt was, moest worden afgeschreven; volkomen doorweekt en vergaan. De „kofferdag" zou ons heugen! Zelfs de Japs waren met de situatie verlegen en gaven ons verlof te redden, wat nog te redden viel. We mochten zooveel weghalen, als we zelf dragen konden. De keus bleek nogal eenvoudig, toen we onze doorsompte barang onder handen kregen. Alleen de beste koffers hadden den invloed van water en klei weerstaan. Het overgroote deel van ons linnengoed en onze kleeding was in één nacht bedorven. Ook wij zouden summier gekleede barrevoeters zijn. Geen doodwond! Erger waren de waardeloos geworden familiepapieren, foto-albums en andere dierbare herinneringen, meegesleept door achterlating van veel waardevoller en practischer eigendom. Dat hierover heel wat heete tranen werden weggeveegd, zal niemand lafheid noemen!
Toch had het kofferdrama althans één goed effect: de stemming sloeg ten onzen gunste om.

Dat we bij aankomst jegens ons een bijna vijandige stemming aanvoelden, bleek tot op zekere hoogte juist. Kampong Makassar werd pas in Januari 1945 betrokken door 700 „sterke", alleenstaande vrouwen, allen uit het zoo beruchte Tjideng-kamp. De Japs plachten bij transporten keuringen onder de slachtoffers te houden, als voor een paarden- of rundertentoonstelling. Om de zaak een gewichtig cachet te geven, verscheen daarbij ook een Japsch

dokter op het appèl. Wie normale beenen had, al kon ze er van zwakte amper op staan, werd goedgekeurd. Zichtbare wonden . . . afgekeurd. Long-, nier-, of hartpatiënten . . . goedgekeurd; was van buiten niet te zien! Op zulk een vernederende parade, waarbij de heeren zich niet ontzagen de biceps der vrouwen te onderzoeken, waren ook de 700 „sterken" geselecteerd. Slechts enkelen hadden zich vrijwillig gemeld voor transport naar het uitgesproken werkkamp, meestal omdat ze graag met familie of vrienden mee wilden.
Ze waren gegaan onder het motto: „alles beter, dan het helsche leven onder den krankzinnigen commandant Sonei". Deze vrouwen vonden bij aankomst de vuren in de keuken nog warm, na het vertrek der mannen, die denzelfden morgen naar Thailand waren getransporteerd. In de wadjans en op de drums, vonden zij hartelijke bemoedigingen geschreven: good luck, verdraagt elkander! kop op! uitdrukkingen, zoo veelzeggend voor al hetgeen er ook onder de mannen was omgegaan.
Voor de 700 „sterke" vrouwen, een belachelijke kwalificatie voor menschen die slecht behandeld en ondervoed waren, was de overgang van Tjideng naar Kampong Makassar een opluchting, een bevrijding. Van den sadistischen Sonei naar den tammen Tanaka. Van de overvolle kamerbehuizing naar ruime hutten, waar ze — ongekende weelde! — $1^1/_2$ m per persoon kregen toegewezen. Van de verpestende atmosfeer in een kamp, waar de rioleering alles te wenschen overliet, naar de frissche lucht van veld en tuinen. Van uitgesproken tekort aan voeding naar vooruitzicht op groenten van eigen kweek, vleesch en vet van de varkens, zelfgebakken brood. Het leek te mooi om waar te zijn en toch wàs het waar en voelden de Tjidengers den overgang naar Kampong Makassar als een verbetering, hoewel haar aankomst in den regentijd viel en zich verscheidene min of meer ernstige ongelukken voordeden, vooral onder de corveesters, die zware teilen heet drinken en eten moesten versjouwen.
De betrekkelijk bevoorrechte positie van de 700 „sterken"

wijzigde zich ten ongunste, toen half Maart in Kampong Makassar transporten arriveerden van vrouwen en kinderen, waaronder zeer veel kleintjes, uit de kampen Gedoegn Badak en Kota Paris, in en nabij Buitenzorg. De Japsche kampleiding stampvoette van machteloze woede: was dat bezetting voor een *werkkamp?* Mensch erger je niet!

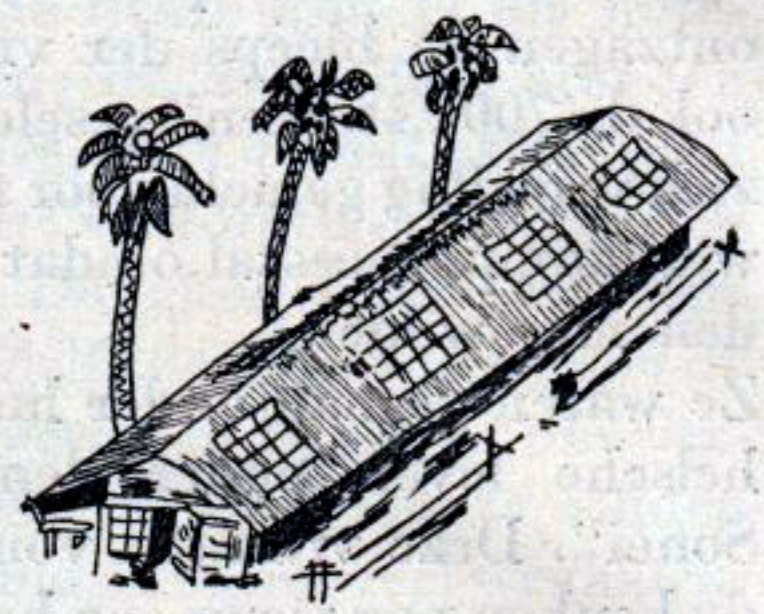

Nog twee maanden later en er arriveerden 1500 vrouwen en kinderen uit Tjihapit (Bandoeng)! Weg was de gunstige uitzonderingspositie der „sterken". De spoeling werd dunner, zoo niet voor de varkens, dan toch voor de bijna

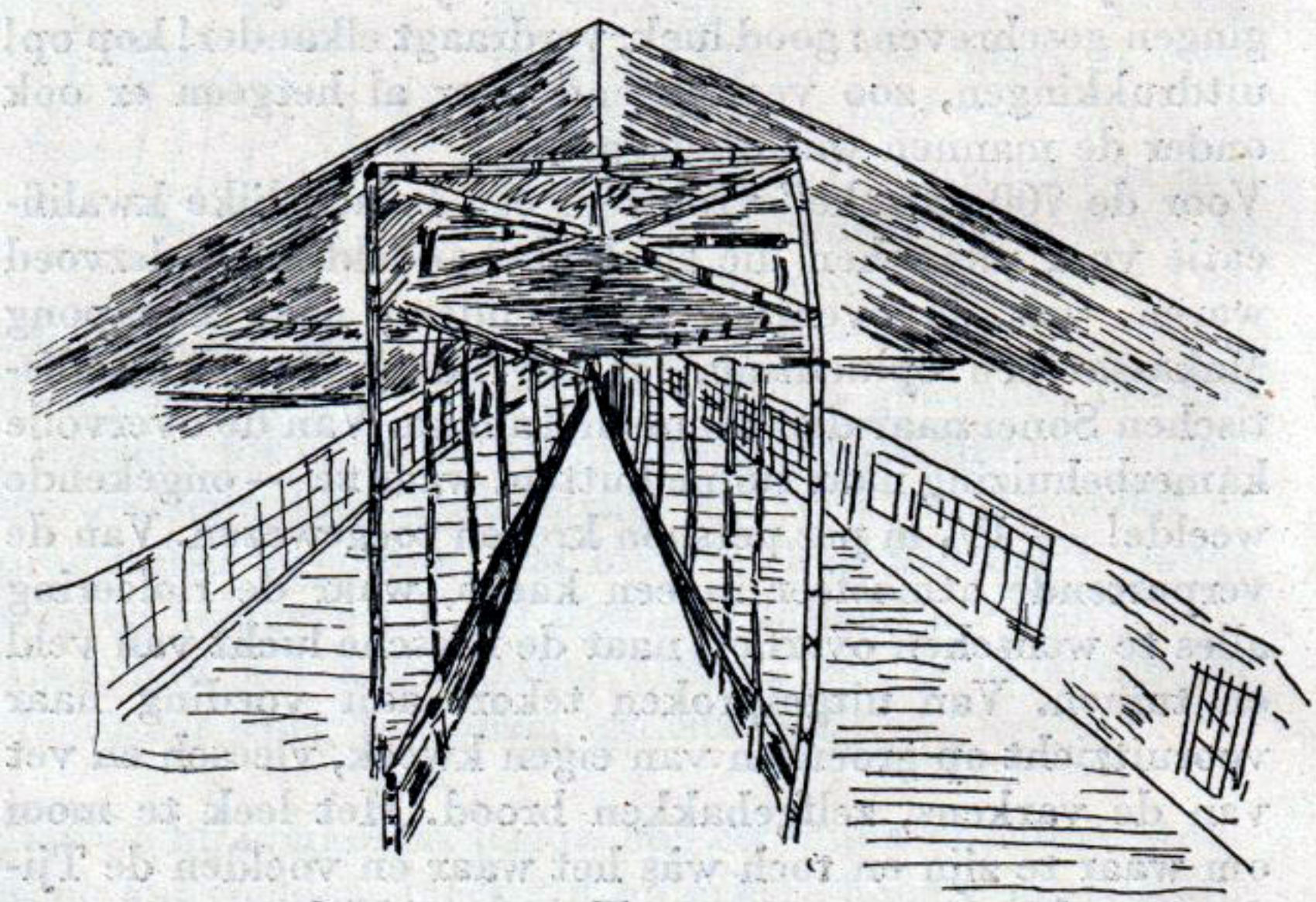

3500 vrouwen en kinderen, die Makassar thans herbergde. En ook de „sterken" werden teruggedrongen op een legering van 60 cm in plaats van 1.50 m. Geen wonder, dat ze ons met leede oogen zagen komen. Maar typisch vrouwelijk: toen ook zij op dien bewusten nacht van 14—15 Mei

wakker werden door den slagregen, ging haar volle mededoogen uit naar de arme gedupeerden en deden zij al het mogelijke om ons te troosten en te helpen.
Nog een tweede factor werkte in ons voordeel. Onder de Tjihapiters hadden er enkelen met groot gevaar voor leven en welzijn een radio gehouden. We waren tot en met den val van Tarakan „bij met het wereldnieuws". Wat een

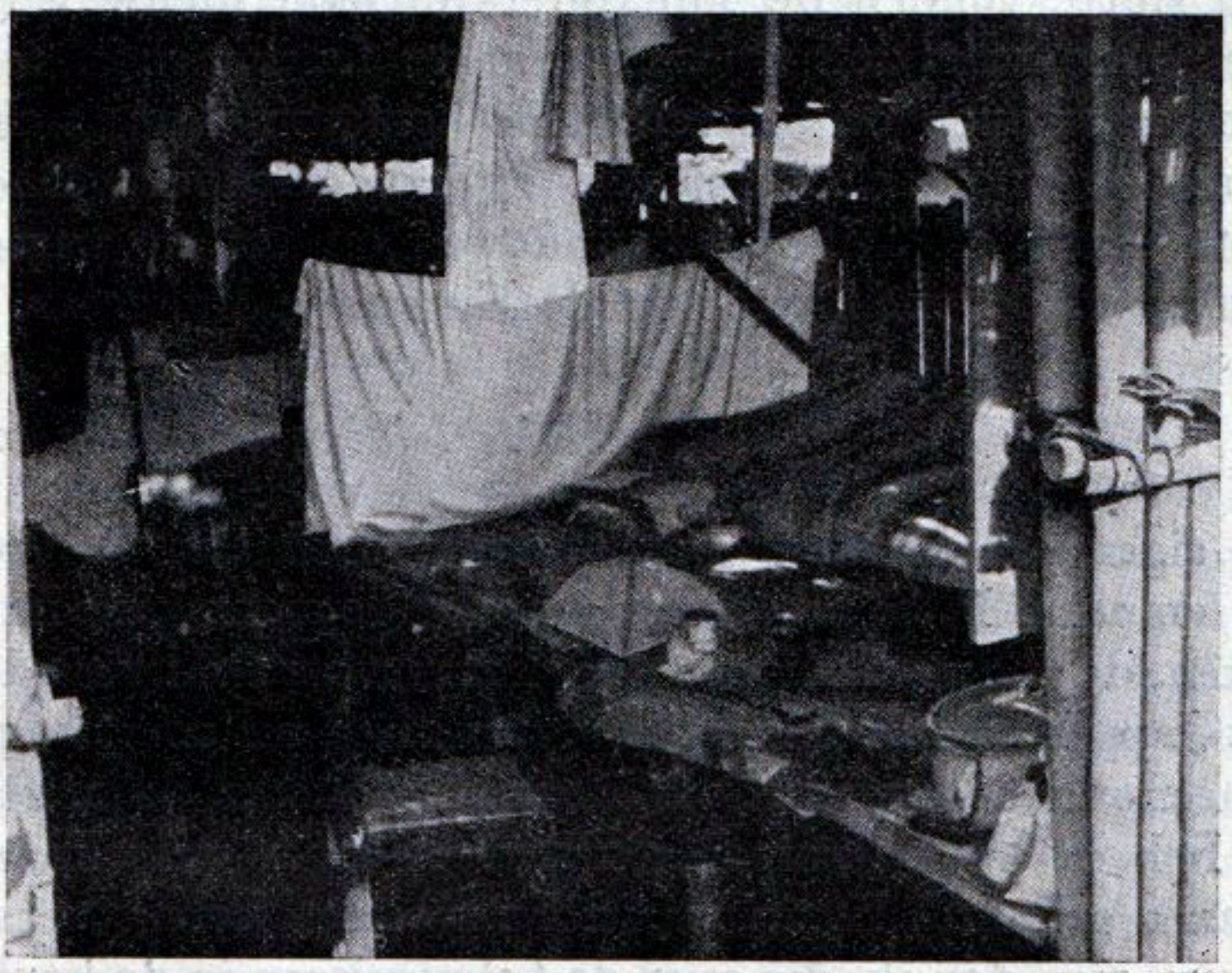

De wasch op de lijn

openbaring voor de geïnterneerden, die den val van Duitschland als vaag gerucht hadden vernomen; die niets wisten van Nederlands strijd en overwinning; die nog niets hoorden van Roosevelts dood en de opvolging door Truman; die geen der sensaties hadden ondergaan van Mc Arthurs soldateske speech bij de installatie van het Philippijnsche gouvernement; de reportages van Burma, Thailand, Okinawa, Nieuw Guinea! Urenlang zaten wij in fluisterende gesprekken met de velen, die kwamen vragen en weer vragen, die geruchten wilden toetsen en uiteindelijk meer wilden hooren, dan we naar waarheid vertellen konden.
Hoe ik er toe kwam — de vurige wensch om de menschen

te bemoedigen? Groot vertrouwen in Amerika's groeiende macht? — maar op de steeds herhaalde vraag: „Hoelang nog?" verzekerde ik even vaak met pertinente arrogantie: „Nog twee maanden".
Ik heb me slechts één maand vergist en zou dus een uitstekende adviseuze van de geallieerden geweest zijn, hadden ze toevallig bij mij geïnformeerd!
Ten slotte vonden de Tjihapiters in haar nieuw verblijf veel oude vrienden en zelfs naaste familieleden terug. Zoo losten zich de aanvankelijk eenigszins op zichzelf staande gemeenschappen van Tjideng, Gedoeng Badak, Kota Paris en Tjihapit gaandeweg op tot de tamelijk kameraadschappelijke eenheid: Kampong Makassar.

De leiding onder de loupe

De eigen kampleiding was toevertrouwd aan mevrouw W. en mrs. P. S. De een ging over de algemeene kampzaken, de ander was zooveel als het uitvoerend bewind van het Japsche voedseldepartement en had als zoodanig het beheer over de keuken, de bakkerij, de toko en de goedang. Ik heb in twee kampen gezeten en over vele kampen relazen gehoord. Er zullen straks meer en betere verslaggevers zijn dan ik, die over de belevenissen in de kampen schrijven en ik weet, dat velen van dezen „een boekje willen open doen". Deze intentie is niet zuiver en de uitslag kan het dus evenmin zijn. Alleen een objectieve weergave van *bewezen feiten* kan een eerlijk beeld geven van hetgeen èn de Japsche èn de eigen kampleiding ons hebben aangedaan, waarbij bovendien de vraag beantwoord moet worden: hoe heeft de kampbevolking zich gedragen, onderling, zoowel als ten opzichte van de leiding?
Bij de beoordeeling der vrouwen, die in Kampong Makassar de leiding kregen, dienen we scherp voor oogen te houden, dat zij uit het afgrijselijke Tjideng-kamp kwamen en door vrees werden beheerscht. Het zou heroïsch geweest zijn, ware het anders uitgevallen en het mag dus allerminst een reden tot afkeuring, laat staan minachting

zijn. Zij wisten niet beter en hadden nooit anders gekend dan de bevelen van de Japs met de meeste haast uit te voeren, want zij hadden aan den lijve ondervonden dat bij den minsten tegenstand van één persoon *het heele kamp* zwaar was gestraft en dikwijls mishandeld.
In het nieuwe kamp een andere houding aan te nemen, had *misschien* geprobeerd kunnen worden. Dat idee kwam bij geen der Tjideng-vrouwen ook maar bij benadering op en niemand, die de treurige voorgeschiedenis kent, mag haar daarover hard vallen. Gesteld, dat de beide leidsters, voor zoover haar zelf aangaat, het risico van een verzetspoging hadden willen ondernemen — en beiden waren daartoe ongetwijfeld persoonlijk moedig genoeg — dan nog zouden ze weerhouden zijn door de gedachte aan het risico, dat het heele kamp er door liep.
Voor de Japs was de geplaagde, afgetobde en gedisciplineerde vrouwenbezetting van Kampong Makassar geen partij en ze konden zich daarom gemakkelijk buiten inmenging van interne zaken houden. Ze moesten bepaald „zoeken" naar een aanleiding, als ze hun machtswellust expansie wilden geven. Vandaar de verklaring van mevrouw W. aan de geschokte Tjihapiters, die het met de onderdanige sfeer in Kampong Makassar niet eens waren: „U zult heel weinig van de Nipponners merken, als u zich maar goed aan de „keirei" houdt en zorgt, dat de „tengko" in orde is." Dat is, behoudens dan enkele strafexplosies, die we nu gerust kunnen zien als uitbarstingen van woede over de Japsche verliezen in de Pacific, geheel juist gebleken. Mevrouw W. heeft liefde voor de menschheid. De vrouwen voelden dat aan en beantwoordden haar medeleven met algemeene sympathie.
Mrs. S. heeft een hekel aan de menschheid. Als dit niet zoo is, heeft zij alles gedaan, om dien indruk te wekken. Haar positie was ongetwijfeld moeilijk. Het beheer te hebben over beperkte voedselvoorraden voor duizenden hongerige vrouwen en kinderen is geen sinecure. Het op peil houden van de voorraden, met de onvermijdelijke hulp van de weerbarstige Japs, nog minder. Dat mrs. S. dit toch klaar

speelde door zich op vriendschappelijken voet met de heeren te stellen, zal een onderwerp van verdediging en veroordeeling *blijven* uitmaken. De meeste van ons verwierpen het meegaan met den vijand, uit welk oogmerk ook, absoluut. Het middel is erger dan de kwaal en de prijs der vernedering te hoog.

Nog ernstiger is, dat mrs. S. minstens nagelaten heeft op de voorraden toe te zien. Er werd op onbeschaamde wijze ruilhandel gedreven met levensmiddelen, die niet anders dan uit onzen eigen voorraad konden komen. Zij had het onmisbare toezicht daarop òf zelf moeten houden, òf er een betrouwbare instantie voor moeten inschakelen. Het is ondenkbaar, dat zij van den schandelijken ruilhandel niet op de hoogte was en zelfs dat zou geen verontschuldiging zijn, want ze had het, uit den aard van haar functie, *behooren* te weten. Er werd *openlijk* gestolen en de kampbevolking verwachtte van de leiding *openlijke* afkeuring, liever nog: ingrijpen. Maar de leiding was nu eenmaal geen harmonische eenheid en dus niet in staat welwillend en eensgezind te streven naar genezing van de leelijke kwaal.

Het was deze scheeve toestand, die den onguren elementen vrij spel liet, hetgeen veel verbittering wekte.

Dit is daarom zoo jammer, omdat de leiding onder Japschen druk altijd hard heeft moeten werken. Van haar, de kantoorbezetting en de hutleiding, werd vaak het onmogelijke gevergd. De dames moesten vrijwel dag en nacht voor de heeren Japs klaar staan en bij hun tallooze administratieve herzieningen of aanvullingen werkte het kantoor dikwijls een groot deel van den nacht door.

* * *

Het is om het uitzonderlijk groote belang van de zaak, dat de voedselvoorziening van de vrouwen en kinderen niet simpel als een der voorgeschreven Nippon-diensten gezien mag worden.

Eten was een kwestie van leven of dood voor ons en had daarom een kantooraangelegenheid van het eerste plan moeten zijn. In feite was het een particuliere zaak in handen van één persoon, die oppermachtig over de voorraden en distributie ging, zonder daarover aan iemand van onze eigen menschen rekening en verantwoording af te leggen. Goedang, keuken, bakkerij en toko, van zoo vitale orde, waren het heilige der heiligen, waar geen controleerende macht binnen mocht treden. Ware dat wel het geval geweest, dan zou misschien veel, van hetgeen nu ongunstig naar buiten uitstraalde, een redelijke verklaring hebben gevonden. Het waren de hooghartige geheimhouding van zaken, de beslotenheid van kring, waartoe deze geheimen angstvallig beperkt bleven, die terecht ergernis wekten. Ook werkte dit onder-onsje het voortbestaan van de roddel- en lastercampagne, altijd zoo schadelijk voor een goeden, opgewekten geest in een kamp, sterk in de hand.

Zooals ze zich onomstootelijk hebben voorgedaan, waren de feiten al erg genoeg. Ik heb een lange gouden speld zien verhandelen tegen negen corveebroodjes, in drie dagen te voldoen. Hoe kan iemand drie broodjes per dag betalen, als ze er zelf hoogstens één krijgt ter aanvulling van een voedselrantsoen, dat er op berekend is de menschen langzaam den dood in te drijven. Ik heb het kilo suiker gezien, dat een hutgenoot van een der goedangwerksters kreeg in ruil voor een lapje stof, toen er geen korrel suiker te krijgen was in het heele kamp. Ik heb betrouwbare vrouwen gesproken, meer dan een, die varkensvet aangeboden kregen tegen *f* 10.— per blikje en ik heb er ook gesproken, die dit vet inderdaad hadden gekocht. Toen de leiding eindelijk wilde ingrijpen, was het te laat. Het kwaad had zich te diep ingevreten en er waren geen doeltreffende tegenmaatregelen meer te nemen, want de gunstige ommekeer was al gaande.

De verontwaardiging was algemeen en gerechtvaardigd, want onze rantsoenen waren zóó krap, dat extra korting voor menigeen levensgevaar beteekende. Maar deze mis-

daden tegenover de kampgemeenschap werden bedreven door enkelingen en niet door de geheele personeelsbezetting van de voedinginstanties. Dat deze vrouwen van bepaalde voordeelen, verbonden aan haar positie, profiteerden, is alleszins aannemelijk en menschelijk en hoeft niet verkeerd te zijn. Iedereen, die de kans kreeg, zou dat gedaan hebben en dat velen de kans zochten, blijkt het best uit de eindelooze lijst van invallers en gegadigden voor de distributiediensten. Waren het allemaal onkreukbaren? Ze solliciteerden stellig niet naar het baantje, omdat het zoo licht was! In goedang, keuken en bakkerij werd doorgaans bovenmatig hard gewerkt. Keuken en bakkerij werkten bovendien met dag- en nachtploegen en was het werk op zichzelf al zwaar, zwaarder nog viel het, om overdag in de drukke en overbevolkte hutten het tekort aan slaap in te halen.

De critiek en verontwaardiging zoo hevig en uitsluitend te richten op de distributiebedrijven, was overigens onlogisch en onredelijk. Op het moment, dat de ergste lichamelijke inzinking kwam — na ziekte of bij openbaring van hongeroedeem — probeerde bijna iedereen tot iederen prijs en zonder navraag naar de herkomst aan bijvoeding te komen en in het heele kamp werd misbruik gemaakt van de hongerpositie dezer vrouwen. Een gouden ring met robijn is geruild tegen een ei, een trouwring tegen een kilo goelah djawa. Hoe zou het slag vrouwen, dat op dit soort handel uit was, zich gehouden hebben als lid van een der distributieploegen, waar ze zoo hard op scholden? Tegenover haar uitgesproken misprijzen over den wantoestand, algemeen gesignaleerd onder het motto: C & C is toch voordeeliger, hadden zij liever den wijzen, ouderwetschen raad kunnen opvolgen: Verbeter de wereld, begin bij je zelf! Connectie en corruptie zijn nu eenmaal niet uit te roeien met een grooten mond en een grijphand.

Het is ongetwijfeld niet gemakkelijk eerlijk te blijven, als de honger kwelt en kinderen om eten bedelen. Als het brood in den meest letterlijken zin van het woord met den centimeter wordt uitgemeten en de overvloedige vruchten

van het beloofde Eden: papaja's, pisangs, djeroeks, sawoh's, door onze eigen handen verzorgd, vlak voor onze begeerige oogen alleen naar de Japs en de hei-ho's gaan. Maar omdat de verleiding zoo groot was en misbruik . . . bijna vergeeflijk, had er toezicht moeten zijn, goed toezicht, om ieder eerlijk te geven, wat haar toekwam. Dat hierin ten eenenmale niet werd voorzien, is en blijft een schromelijke fout.

Nippon-diensten:
Werk hard! Eet weinig!

Kampong Makassar was het eenige vrouwen*werkkamp* in West-Java, d. w. z. naast de normale kamptaken werden enkele zware werkdiensten geëischt, die van de afnemende krachten der vrouwen veel te veel inspanning vergden.

In het kamp bestonden de zoogenaamde Nippon-diensten, zoo nu en dan begunstigd met een extraatje aan voeding, en de gewone kampdiensten, door de kampleiding geregeld.
Voeg daarbij al het huiselijke werk, dat de vrouwen voor de verzorging van haar gezin, kleeding en voeding hadden te doen, en het is duidelijk, dat niemand ook maar een oogenblikje tijd had, om met de handen in den schoot te zitten. En toch, hoe zwaar het werk lichamelijk gevallen moge zijn, het had den zegen der afleiding in zich en werkte daardoor ongetwijfeld mee aan het hooge peil van opgewektheid en moed, dat het kampleven draaglijk maakte. Er was weinig of geen tijd voor piekeraars over „de mannen", noch over de toekomst.
Carpe diem!
We plukten den dag, zooals we de groenten plukten in de vier befaamde tuinen.
„Wie niet werkt, krijgt geen eten," zei de Jap.
„Wie niet eet, moet verhongeren," was onze conclusie en dus sloofden we liever boven onze krachten.
Het dagelijksche voedselrantsoen was absoluut onvol-

doende. Vandaar de jacht op corvee-brood. Dit bestond uit een minimaal brokje brood, dat 110 gram behoorde te wegen, maar dikwijls niet meer dan 60 gram haalde en bovendien vaak oneetbaar was. Toch was het corveebroodje zóó bitter noodig, dat ook de zwakke vrouwen en de moeders van meerdere kleine kinderen eenvoudig ge-

dwongen waren een veel te zware taak op zich te nemen. De werkuren waren over het algemeen van negen tot half een en van drie tot vijf. Deze tijden werden *ad libitum* verlengd door langdurig aantreden vóór en na de diensten, en het in ontvangst nemen van eindelooze printah's, tegen-printah's en strafpredicaties.

Denk u den toestand eens goed in!

Om zeven uur Nippon-tijd (= half zes Java-tijd) stonden we op. Om half acht werd de gehate tengko gehouden, waarbij we militairement in gesloten gelederen moesten staan en hadden af te wachten of meneer de Jap op tijd beliefde te komen, aanmerkingen had en wat te straffen vond. Voor vrouwen en kinderen met buikklachten — en die waren er honderden — was het een benauwd half uurtje!

Verliep de tengko gunstig, dan konden we om acht uur ons morgenbrood eten, behoorende te wegen 95 gram, verder als boven: geregeld beneden het gewicht. Om negen uur aantreden. In dien korten tusschentijd moesten de

vrouwen haar brits in orde maken en de wasch doen voor zich en de kinderen, dikwijls met weinig water, dikwijls zonder zeep! Geen wonder, dat onze kleeding steeds beperkter werd en zich vrijwel bepaalde tot short en plastron, gemaakt uit oude lappen, vingerdoekjes en servetten. De roode aarde vrat alles aan en maakte ons heele kleedingbezit roestkleurig en grauw.

Waar velen opeengepakt in een kleine ruimte moesten leven.

Rood als de roode aarde zelf, trokken iederen morgen lange rijen vrouwen en meisjes de tuinen in.
Tuin 1 lag rondom de varkensstallen.
Tuin 2 achter hut 14, de hoogste aan de grens van het kamp gelegen barak.
Tuin 3 aan de overzijde van den straatweg.
Tuin 4 besloeg de helft van het befaamde veld, waar bij de komst der Tjihapiters nog geen sprietje groeide.
O, die tuinen! Hoeveel kracht is er verdaan, hoeveel zweet is er gevallen, hoeveel gezondheid verspeeld. Het klimaat in Kampong Makassar is gunstig; het is er koeler dan bijvoorbeeld te Batavia. Maar in de tuinen was het bran-

dend heet, want schaduw viel nagenoeg niet te bekennen.
Tuin 2 spande de kroon en was berucht als „de Sahara". Alleen 's morgens was het een verkwikking hier de zon te zien opkomen, over de bosschages, de sawah's, de landpaden, de huisjes in de verte. Het mocht dan al hunkerende herinnering aan genoten vrijheid wekken, het voedde evenzeer de hoop, dat we toch ééns weer vrij zouden zijn en konden gaan en komen door dit heerlijke land, zooals we dat zelf verlangden.
Tuin 3 had een paar schaduwrijke boomen en was enkel door een kali van de buitenwereld gescheiden. Aan de overzij van dit water lag de gewone werkelijkheid: warongs met snoepende Indonesiërs, knarsende grobaks over den weg, schuifelende melkbezorgers. Melk, ongekende weelde! Eten, al was het uit een pisangblad, een Tantaluskwelling.
Tuin 2 en 3 waren erg „lakoe", omdat daar de kans lag op het veroveren van wat extraatjes: sigaretten, eieren, of vruchten. Leg 's avonds een jasje van je man, een ouden rok van jezelf, of een versleten pakje van je kleine onder een boom, en 's morgens ligt er een lempang tabak, wat eieren of een paar djeroeks voor je weggestopt!
De Japs deden wat ze konden, om dezen ruilhandel te voorkomen en te straffen. Dus was de uiterste voorzichtigheid geboden en dan nog liep er wel eens een tegen de lamp en kon alleen groote tegenwoordigheid van geest de situatie redden. Zooals het geval was, toen de Engelsche commandant van de vroegere mannenbezetting ter verantwoording werd geroepen bij de vondst van enkele lempengs tabak en hij heel droog opmerkte: „*How glad the boys will be!*" De Jap had daarop geen commentaar en liet hem rustig met den veroverden buit wegwandelen!
Toen de ruilhandel àl te omvangrijk werd, gooiden de Japs op een kwaden avond plotseling de tuinploegen om en moesten de vrouwen 's morgens van tuin veranderen, alsof het stuivertje wisselen was! Nieuwelingen in tuin 2 en 3 vonden overal kleine hoeveelheden eieren en hoe-

wel ze 't vervelend vonden, de rechtmatige eigenaressen te dupeeren, waren ze wel gedwongen de eieren op te eten, gezien de strenge contrôle, die bij den terugkeer werd verwacht. Heel de ploeg genoot een half ei. Wat een tractatie!
Natuurlijk moesten de kweekbedden regelmatig besproeid worden en een bepaald deel van het kamp en zijn naaste omgeving leed aan watergebrek. Vooral de bovenhutten verkeerden in een zeer ongunstige positie, wat de watervoorziening aangaat. Deze hutten waren bovendien niet alleen zeer dicht bevolkt, maar er woonden opvallend veel heel kleine kindertjes, allen met de gebruikelijke buikklachten. Het voortdurende watergebrek had een slechten invloed op den algemeenen hygiënischen toestand van deze bovenhutten en zóó omvangrijk was het aantal slachtoffers van de veelvuldige dysenterie-explosies, dat niet eens meer overwogen kon worden deze slachtoffers in het kampziekenhuis op te nemen, wegens tekort aan plaatsruimte. Juist uit de beerputten van deze hutten moest het „water" gesleept worden voor de besproeiing van tuin 2, de „Sahara". Dat was een moeilijke opgave, want de tuin lag boven aan een helling en steeds opnieuw waren de beerputten leeg en moest de tuinploeg wachten, tot vrouwen en kinderen gemandied hadden, eer er weer te putten viel. Het scheppen gebeurde met emmers, die regelmatig van de kampbewoonsters opgevorderd werden. Natuurlijk gaven zij haar beste exemplaren niet af, zoodat een deel van het schepwater door de vele lekken verloren ging lang voor de helling genomen was. Bij de bemesting der tuinen deed zich hetzelfde euvel voor. De mest moest gehaald worden uit de varkensstallen en beerputten en ook van dit kostbare nat ging veel verloren in de emmers en teilen, die lek waren als een mandje.
Tuin 3 was voor zijn watervoorziening aangewezen op de kali, de natuurlijke badplaats en W.C. van iederen Indonesiër. Weggezonken in de vieze, glibberige brij van de rivier stonden daar de vrouwen en schepten water. Ze werkten in kettingformatie.

Bukken, rechten, doorgeven! Bukken, rechten, doorgeven! Neerzien in het nat, dat het spiegelbeeld van de zon in de verhitte gezichten ketste, de fel gloeiende zon, die het heele lijf verschraalde en de huid looide tot droog leer. Geen wonder, dat de werksters van tuin 3 's avonds dikwijls dachten te branden van koorts.
De aanleg van den laatsten, vierden tuin, op het groote roode veld is een enorme prestatie geweest. Mannen, die ons kamp van vroegere inwoning kenden en na de capitulatie het veld in een groententuin herschapen vonden, waren vol bewondering, maar ook vol mededoogen. Wat moest dáár gezwoegd en gezweet, gezucht en geleden zijn! En inderdaad! Wie weken achter elkaar de vrouwen had zien patjollen en graven in den harden, steenigen bodem, wie haar met water en mest had zien sleepen van honderden meters ver en uren aaneen, die kon later alleen met verbittering de breede groentebedden bekijken, ook al waren de werksters zelf met rechtmatigen trots vervuld over het resultaat van haar slavenarbeid.

Slavenarbeid wàs het en niet anders.

Viel de morgendienst al zwaar, nog erger werd het 's middags, als de zon haar volle kracht ontwikkelde en onbarmhartig op de vrouwen neervlamde. De tuinploegen zetten dan posten uit, om te waarschuwen tegen Jappen-inspectie, en dommelden een kwartiertje in, als tenminste de honger niet al te erg knaagde. Na de lange, afmattende ochtendtaak immers, hadden zij niet anders genoten dan het rantsoen van 65 à 70 gram rijst, overgoten met sajoer in water gekookt, soms met een beetje babat er bij, wat tenminste eenigen smaak aan den soberen maaltijd gaf.
Het vooruitzicht van het avondmaal was weinig troostvoller: weer het ieder toekomend broodje, dat 95 gram,

plus het zuur verdiende corvee-broodje, dat 110 gram *behoorde* te wegen.

* * *

Onder de uitverkoren Nippon-diensten viel ook de verzorging van den varkensstal.
Lid te zijn van de varkensploeg was jè baan! Met als meest aanlokkelijk vooruitzicht om de drie dagen 300 cc geitemelk! De 600 krulstaartjes werden liefderijk vertroeteld en genoten de belangstelling van het heele kamp, want er werd werkelijk wel eens een beestje geslacht, dat niet goed tierde of een poot brak. Eens kregen we zelfs twéé varkens toegewezen, om de geboorte te vieren van den Japschen zoon van een der kampbewoonsters! Slechts een onzer nam de consequentie van haar afkeer over het geval door niets te eten van de onverwachte tractatie. Allen anderen was de verleiding, om eindelijk eens wat bijvoeding te krijgen, te sterk en dus smulden we ter eere van den nieuwen spleet-oog, die door den volksmond „foetsiemoet-ie" werd gedoopt.

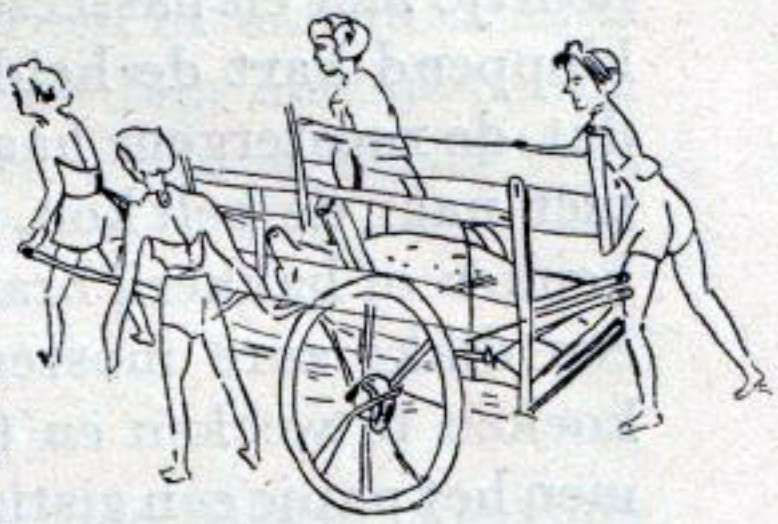

Voornamer dan het extra-vleeschrantsoen, dat de varkens ons nu en dan leverden, was de groote voorraad boengkil, die als voer voor de krulstaarten — overigens ook als meststof voor de tuinen! — in diverse loodsen lag opgeslagen. Het waren platte, zeer vitaminenrijke veekoeken, geperst uit afval van katjang, kedeleh, suikerriet en andere voedzame producten. Deze boengkil heeft honderden het leven gered. Aanvankelijk waarschuwden de doctoren er tegen, omdat zich bij sommige vrouwen vergiftigingsverschijnselen voordeden, nadat ze boengkil gegeten hadden. De groote massa reageerde er echter goed op en hoe slechter de voedseltoestand werd, hoe gereeder de doctoren aan de voorzichtigen, die om advies kwamen, den raad gaven: probéér het maar, mevrouwtje.

We stalen het spul bij kilo's en vonden de meest vernuftige wegen en middelen, om het te vervoeren. De vuil-opruimings-corvee van den hygiënischen dienst benutte haar primitieve brancards van bamboelatten, waartusschen een juten zak. Deze zakken leenden zich prachtig voor het vervoer der platte koeken. Bovendien konden deze koeken op de verbrandingsbelt van het vuil meteen geroosterd worden. Dubbel voordeel! Wel kwam er dan een luchtje aan en passeerden de dievegges met kloppend hart de hei-ho-wacht, uit angst, dat de roostergeur haar zou verraden. Wie niet naar de belt kon, liet haar boengkil in keuken of bakkerij branden, of maakte er een dikke zure mosterdsaus van door de koeken te weeken en te wasschen, waarna men het papje een gistingsproces liet ondergaan onder toevoeging van lombok, suiker en uitjes.

Boengkil! Pem de Hartogh teekende voor mij op een kleine koek onze hut onder de palmen en ik zou deze dierbare herinnering als *presse-papier* gebruiken. Helaas, het koekje verpulvert al. Niet zoo mijn dank aan de boengkil, die ons in leven hield. We aten met z'n drietjes minstens een pond per dag!

* * *

Rest nog de derde Nippon-dienst: de bouwploeg, verantwoordelijk voor den nieuwbouw van hutten en het onderhoud der oudere, gammele barakken. Het zwaarste onderdeel van haar werk waren dakreparaties en het leggen van nieuwe daken, hoog gezeten als ze daarbij waren in het laaiende vuur van de zon.

Ook moest de bouwploeg vaak aanrukken voor het opknappen van uitzonderlijke karweitjes voor de Japs, zooals het graven van een diepe schuilloopgraaf voor het woonhuis van deze heeren.

Toen doodkisten niet meer te krijgen waren, wegens gebrek aan hout, was het de bouwploeg, die uit bamboe en tikers dood„kisten" moest maken voor haar, die in ons kamp stierven. Hoewel dit lugubere werk onzen vrouwen hevigen tegenzin inboezemde, kweten zij zich met piëteit van haar opdracht.

„Normale" kampdiensten: Bijkomstig en onbelangrijk!

De normale kampdiensten besloegen een bladzij op zichzelf in het werkregister. Zij werden door de Japs als bijkomstig beschouwd en onbelangrijk, want ze werkten louter voor ons eigen belang.
Het waren achtereenvolgens:
de medische dienst;
de hygiënische dienst;
de naaierij, waar de vervaardiging van nieuwe kleeding en het onderhoud van oud goed voor de werkenden plaatsvond.
de schoenmakerij;
de kindertuin, waar kinderen van werkende vrouwen 's morgens en soms 's middags werden bezig gehouden;

de bibliotheek, die over een zootje oude boeken ging;
de kapsalon, waar vrijwel alleen werd geknipt;
de kamppolitie, die zich tot wat toezicht bepaalde;
de nachtwacht, die 's nachts langs de omheining contrôle moest uitoefenen, daarbij geregeld door de Japs werd getest en de eenigen waren, die den zegen van stilte en eenzaamheid konden genieten.
Van de kampdiensten waren de beide eerste verreweg de zwaarste. De medische verzorging was in handen van vier vrouwelijke artsen, die dagelijks met een verpleegster rondgingen door de hutten, de ziekenhuispatiënten behandelden en beurtelings spreekuur hielden. Tijdelijk ver-

toefde in ons kamp een mannelijk chirurg, die fungeerde als hoofd van den medischen dienst, maar in de ellendige omgeving niet kon opereeren. Daar het sterftecijfer uit propagandistisch oogpunt laag moest blijven, werden ernstige patiënten vervoerd naar het centrale kamp-ziekenhuis St. Vincentius, waarheen ze weinig geriefelijk op een open vrachtwagen werden getransporteerd.

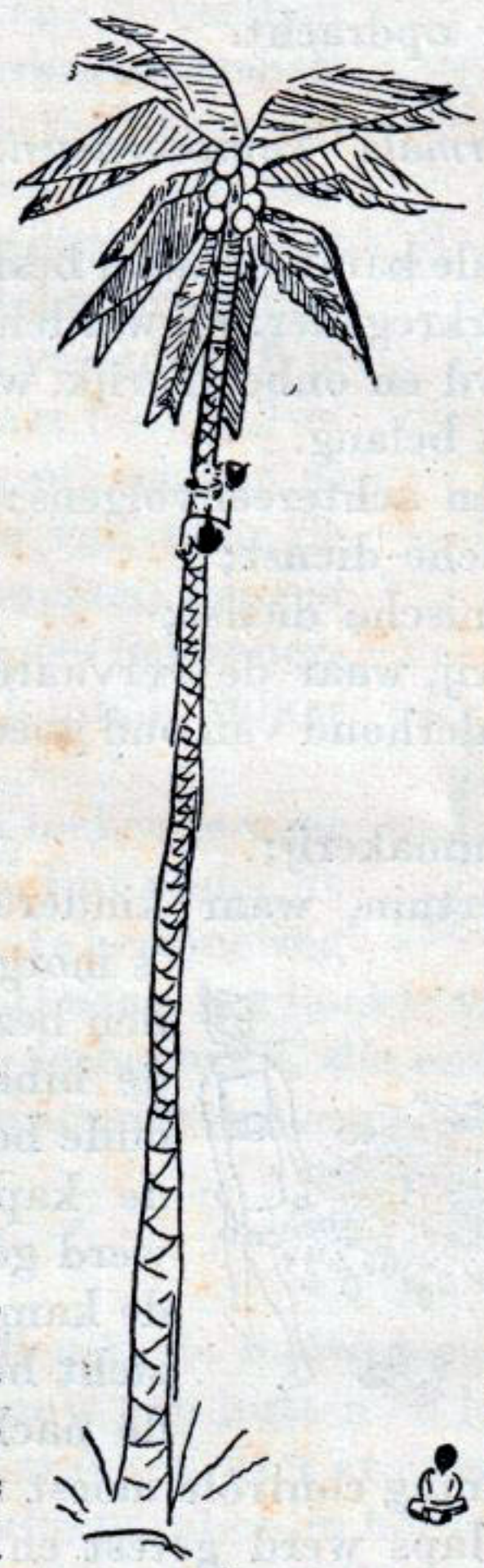

Ons hospitaal was ondergebracht in een der hutten met de gebruikelijke britsen langs de kanten, dus uiterst primitief. De verpleegsters klommen op de britsen en kropen over en tusschen de matrassen, om de patiënten te bereiken.

Het patiëntenaantal varieerde van 100 tot 130, ongerekend degenen, die „*outside-hospital*" waren geboekt.

Meest vermoeiend was de verzorging der vele dysenterie-patiënten. Er waren veel te weinig verpleegartikelen, voornamelijk ondersteken en potten, al namen de patiënten ze soms zelf mee. Zoo moesten de verpleegsters voortdurend langs stoffige paden of door vette klei groote afstanden afleggen naar badkamers en waschgelegenheden. Aan beddegoed, huishoudlinnen en klamboes was nijpend gebrek. Ten overvloede krioelde het hospitaal af en toe van de wandluizen, waartegen geen verdelgingsmiddelen aanwezig waren. Ook de hoofdluis tierde welig. Dezelfde klacht

gold trouwens voor verschillende van de gewone hutten. Twee verpleegsters hielden dagelijks polikliniek, druk bezocht door wondpatiënten. Hier sukkelde men met tekort aan verband, zooals de apotheek sukkelde met tekort aan obat. Een paar maal arriveerde een beperkte hoeveelheid medicijnen uit Amerika en gelukkig was er een kleine kruidentuin, waaruit bepaalde Indische geneeskrachtige planten als obat konden worden gebruikt.

Om tegemoet te komen aan het schrikbarend vitaminengebrek, raadden de artsen aan elken dag wat gistpap te eten van brood, rijst, boengkil. Dedek, óók varkensvoe , werd op doktersattest verstrekt in poedervorm of verwerkt in sneetjes brood. Hiervoor werden door de Jappen zeven zakken dedek in de tien dagen verstrekt, de rest gapten we er bij. Voor de zieken werden bovendien zachte rijst en broodpap gekookt, maar hiermee waren dan ook alle mogelijkheden voor diëetvoeding uitgeput.

De totaal onvoldoende en daarbij slechte voeding had ten gevolge, dat de weerstand van vrouwen en kinderen snel daalde en te gemakkelijker buikziekten optraden, ook dysenterie, vooral vlak na de schandelijke transporten. Deze buikziekten waren onder de ongunstige omstandigheden zeer moeilijk te genezen. Vele vrouwen konden niet op haar algeheel herstel wachten en gingen veel te gauw weer aan het werk, om het corveebroodje niet te missen. Dan traden zeer algemeen de kampbeenen op: roode vlekken, dikke enkels, ook oedemen op andere plaatsen, wonden en veel andere ziektever-

schijnselen, waaraan niet weinigen in den loop der maanden te gronde zijn gegaan, ondanks het geflatteerde sterftecijfer van ons kamp.
Op de doodenlijst van het St. Vincentius-ziekenhuis staan heel wat slachtoffers, afkomstig uit Kampong Makassar.

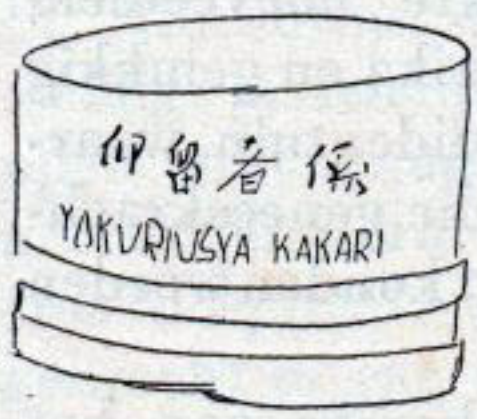

Zij, die alles wilden doen om haar leven te redden, gingen hevig op jacht naar kikkers en slakken, om aan het groote eiwit-tekort tegemoet te komen. Ook kinderen snorden die beestjes op en ruilden ze bij de liefhebbers in tegen een hompje brood of een klompje goela djawa. Kikkerbouillon was lekker en slakken gleden gemakkelijk door je keel. Waar de vaste wil bestond, om in leven te blijven, werd elke tegenzin overwonnen.
Om het dysenterie-gevaar te bezweren werd, bij gebrek aan betere middelen, op hoog bevel uitbundig jacht gemaakt op vliegen. De voorgeschreven hoeveelheden waren vijf stuks per persoon en per dag voor de werksters; 10 stuks per niet-werkenden en . . . 50 stuks per persoon voor de leden van het keukenpersoneel. Aangezien niet iedereen de handigheid bezat de levenslustige vliegen te verschalken, werd de opdracht *à raison* van een schepje suiker doorgegeven aan kleine jongens en meisjes, die een ware virtuositeit in het vliegenvangen ontwikkelden. Het was een vroolijk kampbeeld, de jeugd verwoed bezig te zien aan haar wonderlijke kamptaak.

* * *

Veel tegenzin overwinnen moesten ook de dappere vrouwen van den viezen hygiënischen dienst. Deze dienst was een buitengewoon vuil en buitengewoon ondankbaar karwei. Zóó moe en apathisch waren echter de vrouwen nog niet, of ze beseften maar al te wel, dat het kamp en bizonder de W.C.'s en badkamers goed schoon gehouden moesten worden.
Onze W.C.'s waren diepe riolen, waarboven bilik kamertjes

waren opgetrokken, al of niet met deuren. Die zonder deuren heetten „de open tram" en werden vooral 's nachts geprefereerd door de veel geplaagde buikpatiënten, die haast hadden.

Straddle the latrines! hadden onze Britsche voorgangers met vette letters op den wand gekalkt.

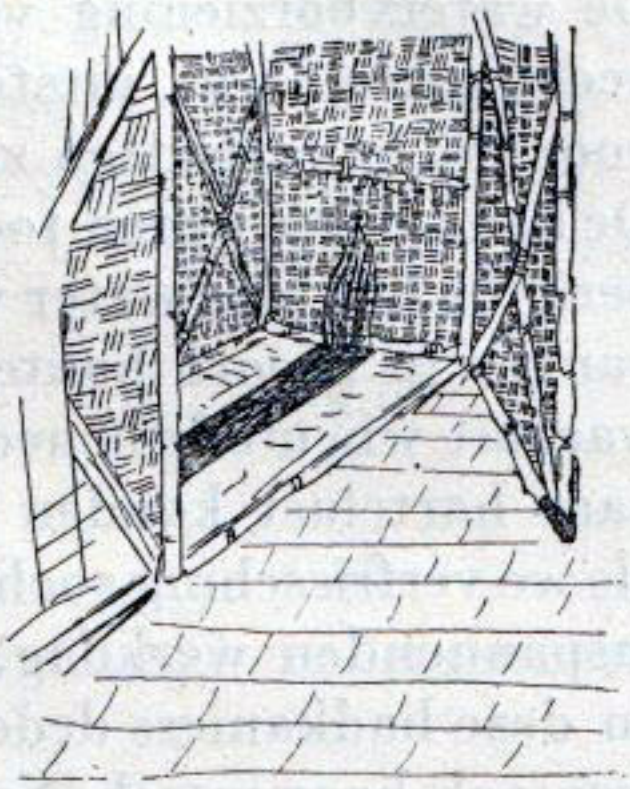

Deze gebruiksaanwijzing, die we pas weken na de capitulatie begrepen toen we eindelijk een dictionnaire in handen kregen, was ongetwijfeld nuttig.

Gebruik de latrines wijdbeens! De hygiënische dienst zou er gebaat bij geweest zijn, als het kamp zich steeds aan dezen wijzen raad had gehouden. Nu was de schoonmaak der tientallen W.C.'s, zeker na de nachtelijke runs op dit departement, een onsmakelijke opgave.

Daar kwam bij, dat de riolen elken morgen vol lagen met oude lappen, dikke proppen papier, leege blikjes en gebroken flesschen, allemaal dingen, die zorgvuldig opgevischt moesten worden, wilde men verstopping van de beerputten voorkomen. En hoe dikwijls was die voorzorg tòch te laat en moest de beerput tòch uitgehaald worden. De eigen handen waren hierbij het aangewezen voornaamste gereedschap, daar andere hulpmiddelen ontbraken.

De badkamers waren vanzelfsprekend even primitief als de W.C.'s ondergebracht in kleine biliken bouwsels. Gelegenheid tot afzondering was er niet. We konden het proces van lichamelijk verval openlijk bij elkander waarnemen. Het was de gewoonste zaak van de wereld opmerkingen te hooren als: „Weet je, dat je zwellingen krijgt aan je knieën? — Zeg, je hebt een leelijken uitslag tusschen je schouderbladen! — Worden je voeten niet te dik, meisje? — Heb je altijd die knobbels op de heup gehad, anders moet je daar eens naar laten kijken! — 't Wordt

berg en dal bij jou, kind, je botten beginnen wel héél erg uit te steken."

We hadden zoo weinig tijd behoorlijk op ons zelf te letten en de totale voorraad aan spiegels besloeg stellig niet meer dan vijf vierkante meter!

De watervoorziening voor de benedenhutten was uitstekend; die voor de bovenhutten zeer slecht. De badkamers waren tochtig, glibberig en kil. Het water werd opgevangen in groote houten tonnen, waaruit wij, uit de benedenhutten, naar hartelust konden scheppen, als we verfrissching zochten na een inspannenden werkdag.

In deze badkamers deden de vrouwen ook haar wasch. Soms maakten zij het zich daarbij wat àl te gemakkelijk. Zoo betrapten we 's morgens om vijf uur iemand, die haar wasch rustig stond op te spoelen in een der groote watertonnen!

De badkamers zouden zoo vuil niet geweest zijn, als de inloop van het smerige terrein de natte doorgangen niet steeds opnieuw met breede loopers van roode brij hadden belegd.

Het was weer de hygiënische dienst, die deze vuiltjes moest opknappen.

En het ook plichtsgetrouw dééd.

Loon naar werken

Niemand zal na kennisneming van het veel-omvattende werkprogramma durven beweren, dat de vrouwen van Kampong Makassar haar tijd in zalig nietsdoen konden slijten. Alleen geboren luiwammesen en lijntrekkers wisten te ontkomen aan een dagtaak, of namen de hare zóó onsportief waar, dat haar aandeel door anderen als overwerk moest worden gedaan. Zij, die niet in de officieele

Nippon- en kampdiensten waren betrokken, werkten als corveesters, d.w.z. zij haalden in zware teilen het eten uit uit de distributieplaatsen en verdeelden het in de hutten, een der ondankbaarste karweitjes die gedaan moesten worden en dagelijks uitbarstingen van onredelijke persoonlijke twisten deden ontbranden. Overigens krakeelden de leden der diverse diensten, zoodra ze daartoe weer een beetje kracht verzameld hadden, hartstochtelijk over het gradueel verschil in zwaarte van den een of anderen tak van bedrijf. Ieder vond haar eigen dienst het meest vitaal en ieder werd desondanks het allerslechtst behandeld.

Het corvee-broodje was niet de eenige bittere genade, waarmee de Japs de gedwongen werkprestaties beloonden. De vrouwen kregen bovendien 15 cent loon per dag, niet zoomaar roekeloos in handen, doch zorgvuldig bijgeschreven op een rokoboekje. Het batig saldo kon eens in de tien dagen omgezet worden in een ongelukkig klein stukje goelah djawa en enkele pisangetjes en djeroekjes van de allergemeenste soort. De prijsbepaling was schandelijk; de winst moet absurd geweest zijn, in welken zak die dan ook verdween. Hoewel we officieel ieder tien gulden in bezit mochten hebben, konden we voor eigen geld niets koopen. De niet-werkende vrouwen, dus juist zij, die het 't meest noodig hadden: de zwakken en de moeders van veel kleintjes, konden *niet* van de toko profiteeren.
De mogelijkheden voor bijvoeding waren beperkt èn lagen alleen onder bereik van de officieel te werk gestelde vrouwen.
Als tegenwicht voor de geringe lichamelijke geneugten, hadden de Japs „yasumei-dagen" ingevoerd, zeer rigoreus met behoud van het corvee-broodje en loon. 's Woensdags en 's Zondags werd een halven dag gewerkt en konden de vrouwen zich 's avonds amuseeren in de danszaal, te

weten een uiterst bouwvallige barak. Later maakte de bouwploeg een nieuwe feestzaal en legde er zelfs een cementen vloer in. Het cement was allesbehalve! Na een paar dagen vloog het stofzand de danslustigen om de ooren, maar onze kinderen hadden eindelijk een idealen zandbak!

Aan de groote schoonmaak.

Het jonge volkje vermaakte zich op de „yasumei-dagen" meestal op luidruchtige wijze, maar toonde gelukkig ook groote belangstelling voor de uitnemende piano-voordrachten, gegeven door artisten van reputatie, als Mies Barbilion, Käthe Haase, Mies Meier en Pop de Vos. Chopin, Mozart, Beethoven, Haydn, Tsjaikowski, Debussy en vele andere meesters zullen nooit vermoed hebben nog eens te mogen meewerken aan de geestelijke verheffing van honderden afgesloofde vrouwen, die het leven weer draaglijk vonden, als zij door hun heerlijke klankdroomen waren vertroost. Ook dansuitvoeringen werden gegeven, o. a. door Beatrijs Vitringa, wier naam stellig nog eens door de wereldpers zal gaan, als zij haar

genialen aanleg onder bekwame leiding zal hebben ontwikkeld.
Onze kamptijd liep bijna op z'n eind, toen de populaire Corrie Vonk kans kreeg de vrouwen met haar jolige voordrachten op te beuren.
De Nederlandsche artisten onder ons hebben eervol het

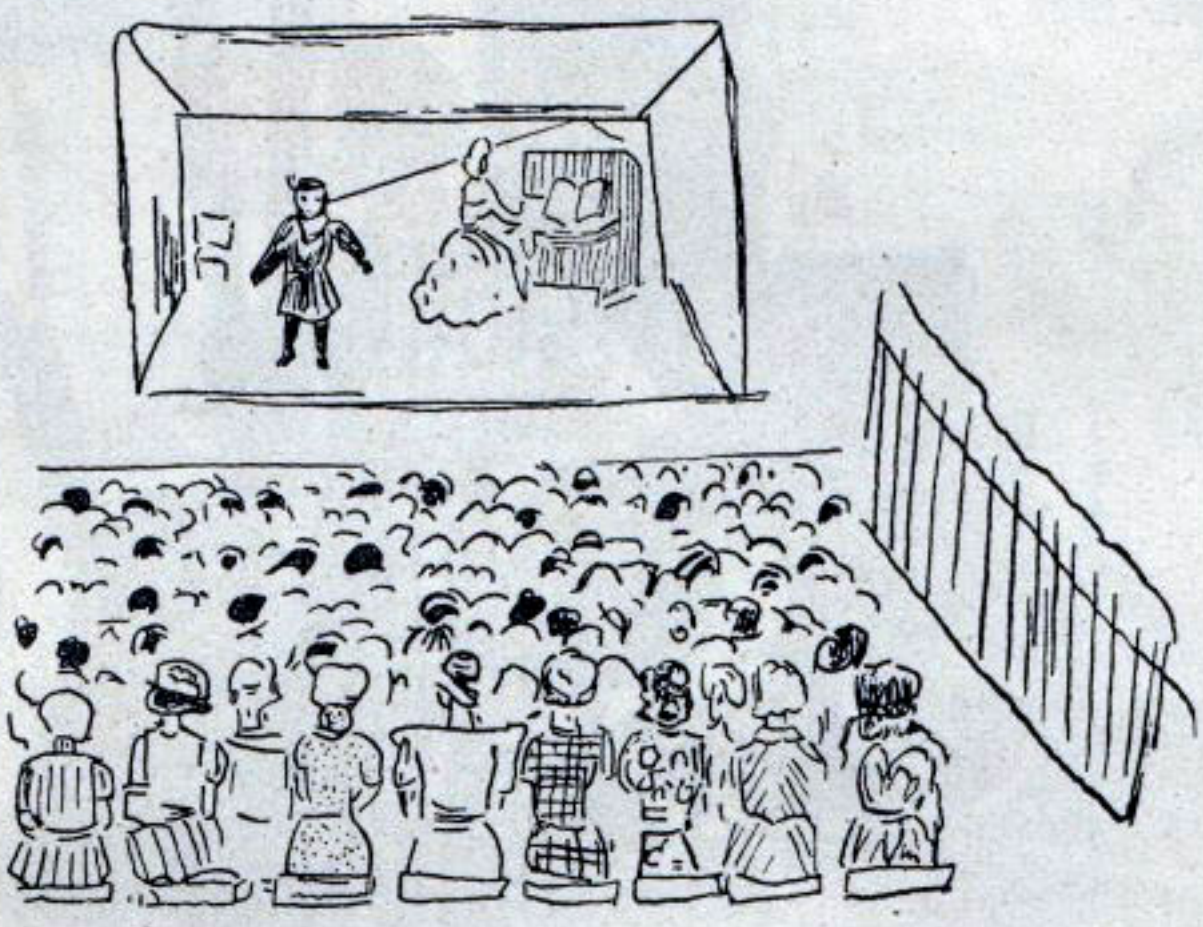

hare bijgedragen tot het aankweeken van de onontbeerlijke moed en blijmoedigheid, zonder welke ons harde leven ondraaglijk geworden zou zijn.
Toen de Japs ontdekten, dat zij feitelijk te edelmoedig waren tegenover hun beschermelingen, bepaalden zij den heelen Zondag tot „yasumei-dag" en trokken daarbij corvee-brood en loon in. Die niet werkt, die niet eet! Een beetje meer honger dan op de weekdagen was de eenige Zondagviering, die wij toen kenden.
Een merkwaardige bron van ontspanning was de receptenjacht. Vermakelijk of tragisch, we legden er ons hartstochtelijk op toe, al moesten we het per hut met een paar potloodjes doen en er zelfs de randjes van onze officieele paperassen voor afknippen! Het praten over eten voldeed ons niet genoeg, we moesten er over schrijven ook. Ik geloof niet, dat iemand het vaste plan had dat wonderlijk mengsel van warong- en hotelrecepten „later" op haar

gasfornuis of electrisch comfoor uit te werken. Terecht schreef een kleine humoriste op haar boekje „Dingen, die ik nooit eten zal". De hut beweerde, dat de doctoren de recepten-manie hartgrondig verfoeiden: de maagzuren werden er noodeloos door geprikkeld. Ik zou de medische

Aan de kokerij in het Makassar-kamp.

afdeeling van het Roode Kruis hierover eens kunnen interpelleeren!

Onze beschermers in actie

De Japs hadden den afstand van „overwinnaar tot overwonnenen" duidelijk geaccentueerd door verschil in behuizing.
Wij, vee van Laban, woonden in hutten, die het idee van stallen aardig nabij kwamen. Zij, stralen van de Rijzende Zon en fiere leden van een heerschersras, hadden de prachtige woning betrokken, door de kampbevolking „het groote huis" genoemd. Het lag buiten de omheining en op ettelijke honderden meters afstand van het nederige benedenkantoor, waar de kamphoofden met haar staf den

rompslomp der ingewikkelde Japsche administratie moesten opknappen. De heeren hadden een signaalsysteem ter onderlinge communicatie aangebracht, van het hooge huis naar de lage hut, en de onderworpen vrouwen moesten op het eerste bevel van fluittoon en gloeiend licht naar boven vliegen.

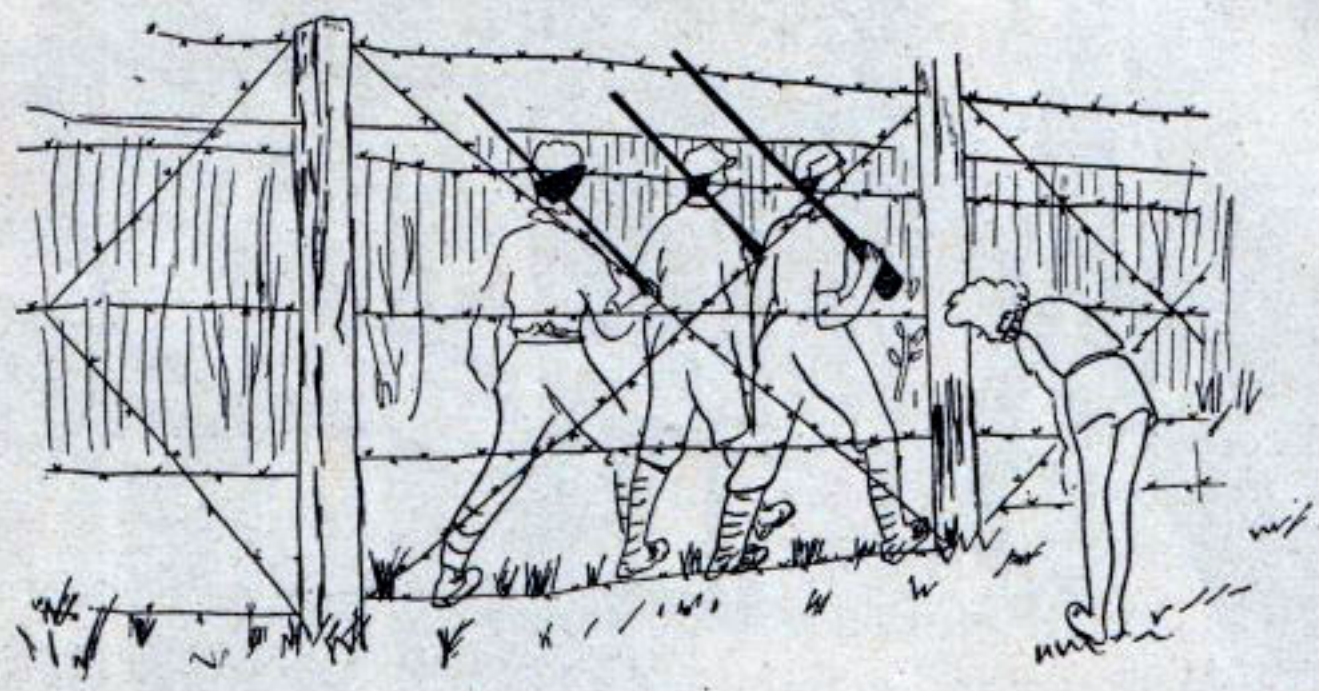

Rood lichtje, Josientje,
Blauw lichtje, Claudette,
Wit lichtje, Hermientje,
Groen lichtje, Phinette.
Als in een dansend kinderliedje!
En dansen moesten de dames, tientallen keeren per dag, hooge trap op en hooge trap af.
Tanaka was een tamme commandant en heel het verdere stelletje deed zich vrij tam voor. Typeerend zijn als bewijs de geestige, goedmoedige bijnamen, door de vrouwen verzonnen: het Paaschei, Mooie Karel, Popey, Frederik Fluweel. De Beul was de eenige schrikwekkende figuur van de clan en naar zeggen van de Japs zelf, lid van de Kempetei. Het is een feit, dat sedert de komst van dit mispunt de moeilijkheden begonnen en ettelijke heuglijke strafexplosies losbarstten.
Overigens was het inderdaad, zooals mevrouw Witvoet ons voorspeld had: ze maakten het ons niet *extra* moeilijk. Ze hadden zoo hun hobbies van goed „keirei" plegen, onberispelijk tengko houden, niet Jap zeggen maar Nippon-

ner en als brave kindertjes altijd, — ook 's nachts! — het P. O. W.-nummer dragen.
Voor de rest hebben ze zich, op hun rustigen achtergrond van vorstelijke behuizing, zorgvuldig en doelbewust gewijd aan de systematische ondergang-door-verhongering van slechts 3500 vrouwen en kinderen van het blanke ras.

En hier moesten onze landgenooten hun bestaan zien te rekken.

Daar dit plan uitstekend verliep, hoefden zij zich niet bizonder in te spannen tot het uitvinden van nieuwe kwellingen, die het proces konden verhaasten.
Kregen ze daartoe toch de onbedwingbare neiging, dan voerden ze de hei-ho's van hun marionettentheater ten tooneele. Deze kereltjes waren er zeer belust op een handje te helpen, als de *nonja's blanda* vernederd moesten worden. Ze vonden het wàt aardig, als onze kinderen in hun vuilnisbakken naar weggesmeten hompen brood zochten en er gretig in beten.
We hadden ook voor deze bijfiguren „keirei" te plegen, wat ons bar slecht af ging. Niet, omdat het Indonesiërs waren, maar omdat ze den Japs handlangersdiensten bewezen. Mogelijk is dat een onbillijk standpunt, want

we weten nog niet in hoeverre hun samenwerking met de Japs vrijwillig of gedwongen was, dan wel een kwestie van zelfbehoud: voeding, kleeding, onderdak. De bevolking was zoo danig verarmd. Velen van hen beijverden zich echter buitensporig in den Japschen dienst en eischten van ons het heele pond aan slaafsche onderdanigheid.
Aanvankelijk was Kampong Makassar alleen door prikkeldraad omgeven en werden we voortdurend gedwongen op te staan en te buigen, als de veelvuldige hei-ho-patrouilles passeerden. Toen onze leiding heel tactvol gevraagd had het kamp beter te omheinen door buiten het prikkeldraad nog gedekwanden te plaatsen en aan dit verzoek wonder boven wonder werd voldaan, zagen we minder van de hei-ho's, zij het nog altijd meer dan ons lief was. Ook konden we hen niet negeeren, als ze wacht hielden bij de buitendiensten: de tuinen, de varkensstallen, de hygiënische vuilverbranding, of als zij de uitvoering hadden van opgelegde straffen. Want al leefden we niet in een Tjideng-hel, ons leven was evenmin een hemelsche vreugde en kende vulkanische uitbarstingen, die ons voor korten tijd tot groote verslagenheid en soms haast tot wanhoop brachten.

Strafexplosies

Op 27 April werd 's avonds bekend gemaakt, dat de bewoonsters der bovenhutten — ook zij, die bedlegerig waren! — den volgenden morgen om tien uur met *alle* bagage, waaronder hutkoffers, gepakt en gezakt op het veld moesten aantreden. De algemeene opinie was: we gaan weer op transport.
Den 28sten kwamen de Japs om elf uur met het bevel, dat maar één handkoffer per familie (!) in bezit mocht blijven en daarin dus de noodzakelijkste bezittingen verpakt moesten worden. Daar velen geen handkoffer bezaten, gaf een der Japs toestemming in dat geval één hutkoffer te pakken per groote familie. Een andere Jap haastte zich dat te verbieden, dus weer overpakken.

Om twaalf uur werd eten verstrekt op het veld, dat schaduwloos in de brandende zon ligt. Pas om drie uur begonnen de heeren Japs met het kofferonderzoek en om zeven uur kon hut 14 inrukken, met wat ze in één keer dragen konden. Niemand mocht helpen! De rest van de bagage bleef op het veld achter en zou den volgenden dag naar goedangs worden gebracht.

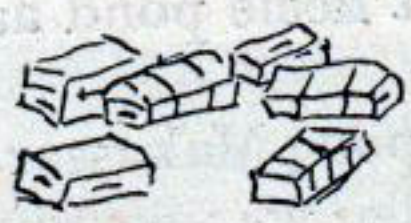

Hut 14 mocht geen contact meer hebben met de rest van het kamp. Matrassen en teilen, die notabene ook buitengesleept waren, mochten voor de nacht weer naar binnen.

Den volgenden morgen werden uit hut 14, waar de bouwploeg aan het werk was, stukken bamboe vermist. De bouw-Jap was wild. Ook bleken er enkele koffers uit andere hutten naar hut 14 te zijn gesmokkeld. Toen kwam de order, dat binnen tien minuten de heele hut ontruimd moest zijn. Hei-ho's kwamen de vrouwen en kinderen er met stokken uitjagen; ze moesten zich opstellen voor hut 13. Vele vrouwen waren toen te moe en te nerveus om haar bezittingen mee te nemen en lieten alles liggen.

Na enkele uren in de zon te hebben gestaan, mochten de dames hut 13 betrekken. Voor straf bleven alle achtergelaten koffers en kleine bagage enkele dagen in den regen staan. Daarna werd alles nat en wel in goedangs opgeslagen.

Let wel: deze ongelukkige hut telde zeker 500 (vijfhonderd!) vrouwen en kinderen, waarvan een groot aantal aan dysenterie leed. Het langdurig verblijf in de zon, het sleuren met koffers en kisten, het pakken en overpak-

ken, de angst en de schandelijke behandeling hebben menigeen voor langen tijd geknakt.

* * *

Vele vrouwen deden aan gedekhandel, d.w.z. zij kochten door gaten in de omheining bijvoeding, voornamelijk eieren en spek, en verkochten die met groote winsten in het kamp. Vaak werden de vrouwen daarbij geholpen door de Japs tegen aandeel in de winst of andere betaling. Kwam er een nieuweling, of wilde de eene Jap den anderen dwars zitten, dan volgde er een „ontdekking".

Zoo werden dan in Kampong Makassar omstreeks 25 Juni 1945 twee vrouwen gesnapt bij het nachtelijk gedekken.

Ziehier, zakelijk en nuchter, de opgelegde straf:

1. Ze werden gehuisvest in een detention-cel van 1 bij 2 m.
2. Ze moesten daar zonder bedekking en klamboe op de roode aarde liggen. Dit was voor Kampong Makassar een zware straf, omdat het daar 's nachts en 's morgens uitgesproken koud en vochtig was.
3. Ze moesten met een Jap langs alle te tengko opgestelde kampbewoonsters loopen en
   a. waren daarbij gekleed in een bustehouder en een broekje;
   b. sporen van stevige mishandeling waren te zien op haar lichaam;
   c. ze waren volkomen kaal geschoren.
4. Ze moesten, met een ezelsbord om den hals, waarop haar wandaden vermeld stonden, bij de hei-ho's aan den doorgang naar de tuinen staan, als de vrouwen daarheen gingen of er van terugkwamen.
5. Ze mochten zich niet wasschen, laat staan verschoonen;
6. De voeding was tot het uiterste beperkt.
7. De straf duurde *een week.*

8. Voor haar heele verdere verblijf in het kamp werd haar en allen familieleden verboden in eenigerlei dienst te werk gesteld te worden, hetgeen beteekende, dat zij geen bijvoeding meer konden verdienen.
Onze eigen kampleiding deed al, wat onder de moeilijke

Het eigen potje koken.

omstandigheden mogelijk was. Er werd voor jassen en dekens gezorgd en de voeding tot het normale opgevoerd.
Het was bij deze gelegenheid voor het eerst, dat de Japs het geestige spelletje „kaalscheren" ten tooneele voerden. Ze hadden deze straf geleerd uit verhalen van de Tjihapiters, hun oververteld door hun vriendinnetjes. De eerste proef namen ze zelf met een schaar en zonder eenige *égards*, zoodat de arme slachtoffers er ontoonbaar uitzagen.
Na verloop van den straftijd kregen we het volgende, merkwaardig document te slikken:

De Nippon-autoriteiten hebben hun „voorschriften" betreffende de behandeling van geïnterneerden ont-

leend aan de internationale bepalingen betreffende de behandeling van geïnterneerden.
Deze Nippon-voorschriften zijn door kleine wijzigingen zooveel mogelijk in overeenstemming gebracht met de omstandigheden, waaraan de geïnterneerden op Java onderhevig zijn.
Uit hoofde van deze bepaling worden de geïnterneerden eerlijk en rechtvaardig behandeld.
Het is de plicht der geïnterneerden deze bepalingen na te volgen en te gehoorzamen.
Een kleine groep kampbewoners heeft niettemin vanaf den beginne gezondigd tegen bovenbedoelde Nippon-bepalingen, waardoor de economische toestand van het kamp in disorde is geraakt. Zij poogden tevens achter de militaire geheimen der Nippon-autoriteiten te komen. Onnoodig te vermelden, dat deze groep menschen een vijandige houding tegenover de Nippon-autoriteiten heeft aangenomen. Hierdoor werd tevens de normale gang van zaken in het kamp en de samenwerking tusschen de Nippon-autoriteiten en de geïnterneerden verstoord.
De wereldgeschiedenis heeft uitgewezen, dat in een oorlog op een gegeven tijdstip wordt beslist wie „overwinnaar" en wie „overwonnene" is. Dit is altijd zoo geweest; de geschiedenis herhaalt zich thans in dit deel van de wereld. Wij allen hier op Java zijn bevoordeeld zoo ver van het strijdtooneel te leven. Daarbij komt, dat Java kan bogen op een goed klimaat, alsook op gunstige economische omstandigheden, in tegenstelling tot Europa, waar de bewoners der diverse landen, zoowel oorlog- als niet-oorlogvoerende, met zeer groote moeilijkheden onder zwaren druk te kampen hebben.
De kleeren- en voedselvoorziening levert in oorlogstijd groote moeilijkheden op. De oorlog neemt op de wereld thans de eerste plaats in. De oorlogsinspanning vordert van de wereld groote opofferingen. Op den voorgrond staat de kleeren- en voedselvoorziening der

strijdkrachten, waar die der burgerbevolking eerst op de tweede plaats komt. Desalniettemin hebben de Nippon-autoriteiten allen geïnterneerden goed voedsel verschaft, hun veroorloofd een deel van hun bezittingen te behouden en ten slotte militaire bewaking als beschermingsmaatregel in het leven geroepen.
De Indonesiërs, die 300 jaar onder de wetten van de Nederlandsche regeering hebben geleefd, zijn thans op het hoogtepunt gekomen van hun haat tegen hun vroegere regeerders. Indien de geïnterneerden niet door Nippon-autoriteiten beschermd werden, zou er niet ingestaan kunnen worden voor hun leven en het belang van hun bezittingen.
Op bevel van het hoofdkwartier en ingevolge de vastgestelde bepalingen voor Java, doen de Nipponsche militaire autoriteiten hun best, de geïnterneerden eerlijk en naar beste inzicht te behandelen. Ook de geïnterneerden hebben van hun kant deze regels na te leven, willen zij hun recht behouden als „geïnterneerden" behandeld te worden. Bij gebreke van dien verliezen zij dit recht en worden gedisqualificeerd, om in den vervolge te worden gestraft ingevolge de militaire voorschriften en te worden behandeld als „gevangenen".
Gij, geïnterneerden, zijt niet statenloos, doch hebt een vaderland. Neemt het bovenstaande in beschouwing en staart u niet blind op de omstandigheden, waaronder wij verkeeren, doch houdt de toekomst voor oogen.
Bedenkt, dat overal ter wereld de menschen hebben te kampen met moeilijkheden.
Gedraagt u als ware vaderlanders, werpt geen blaam op uw land.

w. g. Kamp-commandant Lieutenant
TANAKA

Kampong Makassar 6—6—2605.

Het ontbrak in de hutten niet aan enthousiaste commentaren en hilariteit. Zie je wel: de Tjihapiters zijn dus tòch goed op de hoogte geweest en buiten worden de bordjes verhangen. We hebben weer een vaderland, God zij dank! Deze mededeeling vooral klonk ons als muziek in de ooren.

De beweerde pogingen, die gedaan zouden zijn, om achter de Nipponsche militaire geheimen te komen, was melodramatisch. Het nuchtere feit bestond, dat ook tot de heeren hei-ho's de ware stand van zaken begon door te dringen en ze drosten bij bosjes. Waarschijnlijk in ruil voor levensmiddelen bezorgden bewuste gedeksters den vluchtenden ratten burgerkleeding. Daarmee is de heele spionnage-film afgedraaid.

Merkwaardig is de dateering van het stuk: drie weken vóór het gedek-incident plaats vond. Er is dus wel degelijk naar een gelegenheid gezocht de uitgifte van het document aannemelijk te maken.

Het werd in alle hutten voorgelezen en moest daarna „voor gezien" geteekend worden door twee bewoonsters van iedere hut, wier P. O. W.-nummer . . . op een nul eindigde. Ra-ra, wat is dat?

* * *

2 en 3 Juli werd het kamp opgeknapt met twee vreeselijke hongerdagen.

Het corveebrood was op den avond van 1 Juli zóó klein en slecht, dat zestien vrouwen uit hut 14 besloten de stoute schoenen aan te trekken en „eens te gaan praten" met den Jap. Onder deze vrouwen bevond zich een der vier doctoren, Dr. H. De vrouwen zetten de kampleidster, mrs. S., uiteen, dat zij de Japs wilden spreken om te vragen, of zij wel wisten hoe slecht het — door een bakkerij in de stad geleverde — brood was. Bovendien werd dit slechte brood in een veel te kleine portie gegeven, als vergoeding aan werksters in een werkkamp. Jammer genoeg bracht

mrs. S. de boodschap over zonder een tolk mee te nemen. Toen de Jap op het kantoor verscheen, hadden zich om deze barak veel vrouwen verzameld uit de omliggende hutten, eensdeels uit nieuwsgierigheid, anderdeels om adhaesie te betuigen. De Jap kreeg toen den indruk

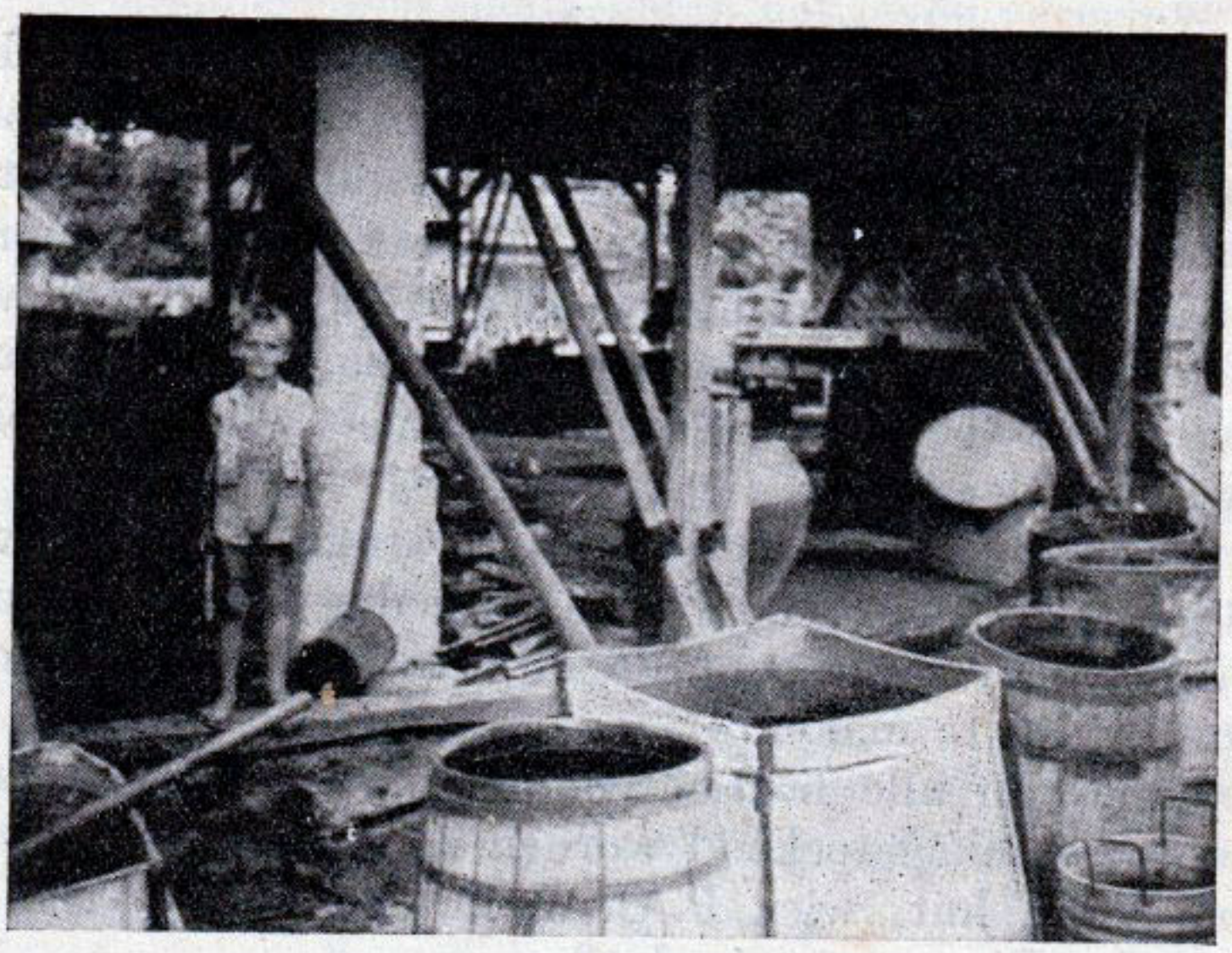

Een jeugdige kampbewoner.

van een „rel". Voor de zaak behoorlijk uiteengezet was, werd „kampstraf" gecommandeerd.

1. Het avondbrood van hut 14 werd teruggehaald.
2. De vuren in keuken en bakkerij werden onmiddellijk gedoofd.
3. Brood en half gekookt eten moest door de vrouwen zelf naar de varkens worden gebracht.
4. Het heele kamp kreeg enkele hongerdagen opgelegd.

De Japs maakten nooit fouten en deden niets verkeerd, werd ons bij herhaling verzekerd. Er op gewezen te worden, dat zij zich (misschien) lieten bedriegen door een hunner leveranciers, was hun hooge eer te na.

De persoonlijke straf voor de zestien flinke vrouwen was dezelfde als voor de gedeksters en duurde *vijf dagen.*

Ook nu greep onze kampleiding in en vroeg commandant

Tanaka dekens voor de gevangenen, maar — aldus Tanaka — deze vrouwen zijn als katten en honden. Zij waardeeren het goede voedsel niet, dat haar wordt voorgezet, en kunnen dus evengoed als katten en honden zonder dekens slapen.

Twee der gedupeerden moesten, voor die dagen om waren, overgebracht worden naar het ziekenhuis, waarvan één met zware dysenterie. Een derde, die een ernstig kaakabces had, mocht zich niet onder behandeling van een dokter stellen. Tot de slachtoffers behoorde ook een oude dame.

Van het kaalscheren zochten de Japs dit keer een publieke vermakelijkheid te maken door het proces uit te voeren op het groote veld. De kapsters moesten de straf voltrekken, wat ze natuurlijk vreeselijk vonden, maar voor belanghebbenden het voordeel had, dat het fatsoenlijker gebeurde. Zelfs zagen de kapsters kans een paar centimeter haar te laten staan! De Japs kregen den smaak van het nieuwe spel te pakken. Ze beroemden er zich luidkeels op, toen ze hun lieven vrienden elders telefonisch verslag gaven van hun heldendaad. Midden in een neutraal gesprek met een hutleidster, zei een der bezeten idioten: „Ik hoop, dat we minstens honderd vrouwen kaal geschoren krijgen". Maar ook voor hem kwam de capitulatie te snel!

Begrijpelijkerwijs leden de zestien gestraften het meest onder de gedachte, dat haar goed bedoeld protest zulke verschrikkelijke gevolgen had voor de kampgenooten.

Wanneer we nu nog wel eens praten over de hongerdagen, bekruipt ons onwillekeurig weer een ellendig gevoel van afschuw en zwakte. De straf was heel precies gestipuleerd: enkele dagen eten noch drinken voor het heele kamp, het ziekenhuis incluis; niemand mocht de hut verlaten; niemand mocht zich baden; niemand mocht iets aan de wasch doen.

Om sabotage van deze voorschriften te voorkomen, hadden de Japs de waterleiding afgesloten, waar zulks mogelijk was.
We probeerden den klap, zoo goed en kwaad als het ging, op te vangen. In alle hutten werd den vrouwen aangezegd zoo weinig mogelijk beweging te nemen en vooral de kinderen kalm te houden. Slechts weinige onder ons hadden nog eenigerlei voorraad, tenzij enkele brokken onvolprezen boengkil. Maar omdat we vrijwel geen water hadden, om dit voer te wasschen, werd het enkel geweekt, want vuur om te roosteren was er evenmin. Menigeen kreeg er brakingen van. Onderling verzorgden we allereerst de kinderen met zoo nu en dan een zuinig lepeltje suiker of een flintertje oud brood.
Het ergste was, dat ook het ziekenhuis in de schandelijke straf deelde. De verpleegsters presteerden het haast onmogelijke. Den eersten nacht stalen ze het achtergebleven deeg uit de broodtrog van de bakkerij, het eenige, wat de Japs vergeten hadden voor de varkens te gooien. Van dat deeg maakten ze op een pietluttig electrisch comfoortje pannekoekjes en pap. Een langdurig en vermoeiend werkje. Alle verpleegsters bleven dag en nacht op haar post. En dat zonder eenige voeding te genieten.
In heel het kamp heerschte doodsche stilte. We betrapten er ons zelf op, dat we fluisterend converseerden. De meeste kinderen lagen er volkomen apathisch bij, ze klaagden of zeurden weinig. Hoe lang zullen „enkele dagen" duren, vroegen we ons aldoor af, maar iedereen hield zich kranig. Eindelijk, na vijftig uren, kwam om tien uur 's avonds het bericht: alle ploegen dadelijk op haar post. De uitgeputte vrouwen lieten zich door geen zwakte weerhouden en binnen het kwartier laaiden de vuren in keuken en bakkerij. Kinderen werden wakker gemaakt en begrepen niet, waarom moeder huilde.
Om twaalf uur 's nachts had iedereen thee met suiker genoten, brood en een half ei, pisang en djeroek. Keuken en toko waren voor deze prestatie bewonderenswaardig in touw geweest.

De geregeld weerkeerende straffen kunnen we tegenover vorige strafexplosies nog slechts als Japsche grapjes beschouwen.
Op een avond boog een der vrouwen op tengko door afwezigheid van gedachten een seconde te laat. De 180 vrouwen en kinderen uit dezelfde hut moesten toen van half acht tot twaalf uur 's nachts in de kou staan. Het avondeten was nog niet gebruikt.
Een geliefkoosde vertooning was het urenlang in de zon laten staan op het brandend heete veld. Hei-ho's waren aanwezig om te voorkomen, dat de vrouwen een oogenblikje rust zochten of zich eenigszins tegen de zon trachtten te beschutten.
De gevoeligste straf was het plotseling inhouden van onze bijvoeding, die via de toko binnen kwam. Tot driemaal toe werd zulk een zending, die pas ontladen was, weer opgeladen en weggevoerd, onder voorwendsel, dat we niet goed genoeg hadden gebogen, dat er een stuk bamboe verdwenen was en dat het terrein niet voldoende schoon was gehouden.

Veel erger nog waren de moreele kwellingen

Zoo al de lichamelijke kwellingen niet gauw uit de herinnering weggevaagd zullen zijn van de vrouwen, die ze overleefden, veel erger nog waren de moreele kwellingen, waardoor we telkens weer in den put werden geduwd, al vonden we even vaak den moed er weer uit te kruipen.
Niemand onzer ontkwam aan den psychischen invloed van het kampleven.
Voor en over ons, die vrijheid als een der heiligste goederen beschouwden, werd naar recrutenwet gedacht, geregeld, geoordeeld.
Het bestaan in overvolle barakken ontnam ons het laatste restje intimiteit, dat we — wonende in afzonderlijke kamertjes, hoe klein ook — zorgvuldig hadden gekoesterd. We hadden leed te dragen, want lijden en dood

grepen op onze gelederen in. We werden voortdurend gekweld door angst over onze mannen: kwamen ze terug? En — kwellender nog: hóe kwamen ze terug? Zorg voor de toekomst nam de moeders soms plotseling in worgenden greep: hoe krijg ik mijn kinderen over deze geeste-

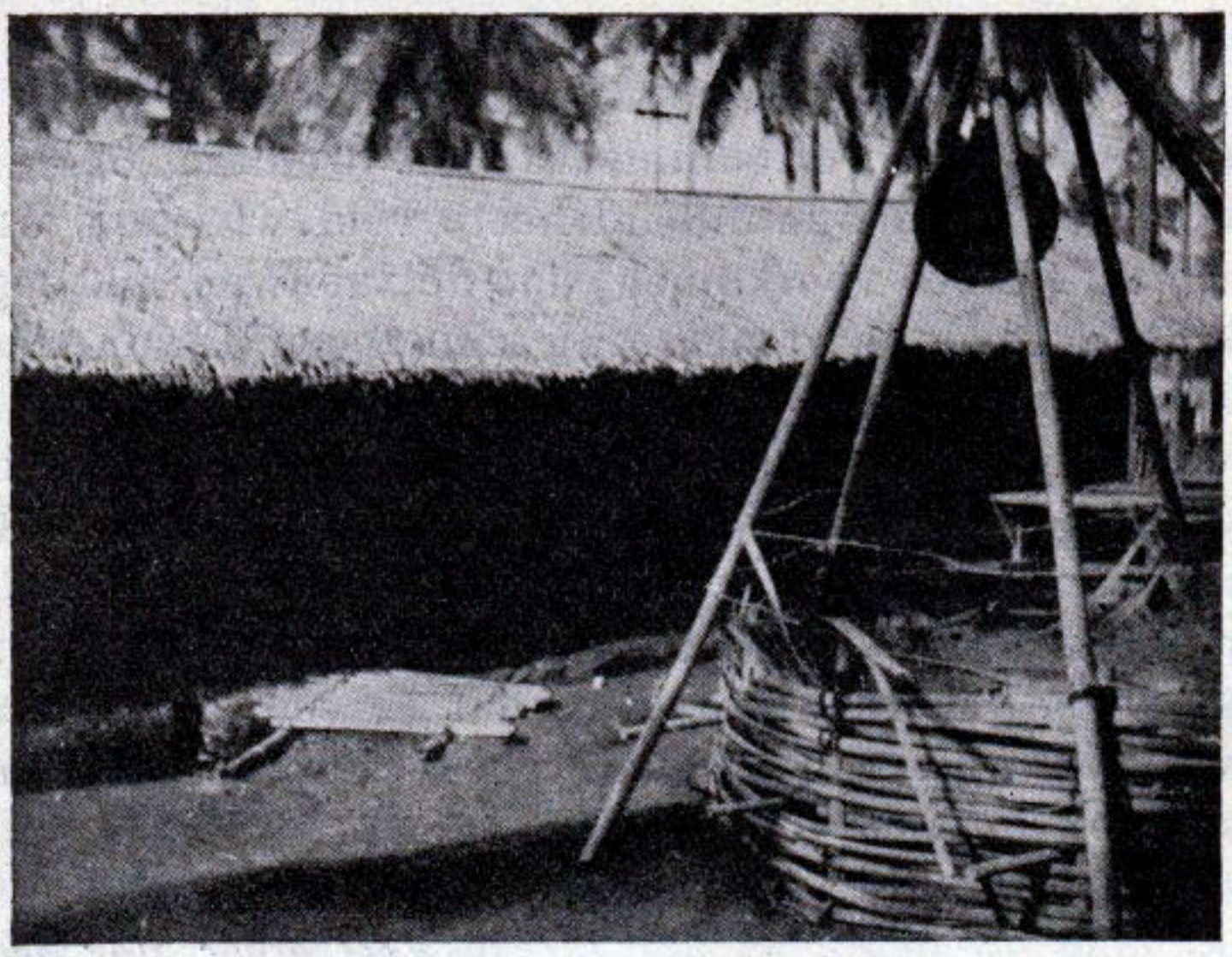

Is dit voor „menschen" bestemd?

lijke verdrukking heen? Ons naaste gezelschap werd ons opgedrongen en we konden onderling geen woord wisselen zonder inmenging van ongewenschten kant.
We konden nooit de eenzaamheid zoeken, die troostende bron van bezinning en rust. We wilden onze kinderen opvoeden, zooals onze moeders en de Kerk en ons eigen milieu òns hadden opgevoed. Maar we werden daarin geremd, omdat het eenvoudig niet ging in een hut, waar honderden menschen samen hokten en de eerste leefregel luidde: Hindert elkaar niet!
We geloofden niet meer in de menschen, omdat we vergaten, dat ze zich nu enkel in hun kleine menschelijkheid konden laten zien, opgeslorpt als ze waren door de banale drift naar lijfsbehoud. We gingen twijfelen aan de gealli-

eerden, omdat we niets van hen hoorden, niets van hen zagen. We wachtten iederen dag opnieuw op wonderen des hemels en toen ook die zich niet voltrokken, gingen we zelfs twijfelen aan God en velen keerden zich naar kaarten en koffiedik.
„We geloofden in God en leefden naar Zijn geboden. Waarom heeft Hij ons verlaten?" vroegen de vrouwen zich af. Het was zoo moeilijk, zoo heel erg moeilijk, de wankelmoedigen er van te overtuigen, dat het geloof in God geen beschermende levensverzekering is. Dat de geallieerden er toch waren en werkten en ook God nog bestond en waakte, ook over ons in onze ongelukkige hutten.
Al met al: onze gezichtseinder was verduisterd door onrust en ongeduld en zoo verloren we het vertrouwen in God, in de menschen, in ons zelf. Het zal ons zeker niet voor het volle pond worden aangerekend, want we hadden innerlijk zoo veel te verduren.

* * *

Eerbied voor ziekte en dood ontbrak volkomen bij de wonderlijke individuen, die niet nalieten bloemen te leggen op het graf van de ongelukkigen, die ze zelf door stelselmatige verhongering den dood hadden ingejaagd. In de twee groote ziekenhuizen: Mater Dolorosa en St. Vincentius te Meester Cornelis, beide op loopens-afstand van ons kamp, lagen patiënten te sterven: onze vaders, moeders, mannen en kinderen, zonder dat we toestemming konden krijgen er heen te gaan. Alleen in de maanden Mei en Juni stierven in deze twee ziekenhuizen meer dan vijfhonderd menschen, voornamelijk uit de omliggende kampen! Tenzij onze kampleiding het voorkomen kon — en zij gaf zich daarvoor de noodige moeite — werden doodsberichten half of op verwarrende wijze doorgegeven. Zoo werd ik zelf op een avond met vier lotgenooten op „het groote huis" ontboden. Daar zaten in een groote kamer vijf Japs achter volle borden te eten. We móesten er wel naar kijken, omdat we zelf zoo hongerig waren. Eén

had een groot bord dikke sneden wittebrood, waarnaast een vette klomp roomkleurige boter. Een ander lepelde een soepbord vol vruchtensla leeg. Ze schreeuwden grappen tegen elkaar met volle monden en voor dit slag menschen moesten we „keirei" plegen. Toen kregen we alle vijf een verschillend bedrag aan geld uitbetaald, daar moesten we in triplo voor afteekenen, met duimafdruk. Niemand gaf ons eenigerlei verklaring en feitelijk behoefde dat ook niet, want we voelden wel, waar het om ging. Toch klampte ik onze tolk aan, die flinke trouwe ziel, en toen we weg waren, trok ze voorzichtig haar informatie.
Ja, het was geld uit de nalatenschap van vijf overledenen.
„Maar deze vrouwen weten nog nergens van," zei de tolk, „ze hebben nooit bericht gekregen."
„Dat komt van een andere instantie," was het afdoende antwoord.
„En waar is de rest van de nalatenschappen, de trouwringen, de dierbare herinneringen," hield de kleine tolk aan.
„Dat is wéér een andere instantie," zei de instantie van het geld fier.
Toen gaf de tolk het maar op.
Dat was 23 Juli. Bij de capitulatie, bekend gemaakt op 19 Augustus, waren de andere instanties nog niet in actie geweest. Dus hebben we nog steeds geen officieel doodsbericht, wij en honderden andere vrouwen niet, wat ons later misschien nog heel wat last zal bezorgen.

Maar toen ik het graf van mijn man met veel moeite gevonden had tusschen de meer dan duizend kruisen op het kerkhof te Petamboeran, zou mijn Japsche begeleider er bloemen op gelegd hebben, als ik het niet standvastig verhinderd had.

* * *

Hoe hebben ze alle schriftelijk contact tusschen de familieleden verhinderd? Was het geen opzet, dat ze bij elke

kofferinspectie — en we hebben er wat genoten! — ieder potloodje, ieder stukje papier in beslag namen!
Uit alle na de capitulatie binnengekomen berichten blijkt duidelijk, dat de Japs zich opzettelijk en met waren wellust te buiten zijn gegaan aan het vernietigen van post voor krijgsgevangenen en geïnterneerden.
„Nadat we aangetreden stonden, kwam de Japsche commandant aan met twee zakken vol brieven en verbrandde ze, waar we bij stonden," schreef een krijgsgevangene aan zijn vrouw. En in een anderen brief las ik: „Op een goeien dag vertrokken de Japs volkomen onverwacht. Ze haalden onze post van het kantoor en stopten de brieven als isolatie in hun veldflesschen ter bescherming van hun dierbare saké."
Bij uitzondering is in Kampong Makassar een geringe hoeveelheid post binnengekomen. Ook mochten we enkele keeren briefkaarten schrijven met keus uit een stel steriotype, leugenachtige zinnen: *We are allowed to write by the generosity of the Japanese Government. The Japanese treat us well. We have plenty of food and much recreation.* De meeste briefkaarten zijn niét doorgezonden.
Het totaal gebrek aan betrouwbaar nieuws werkte natuurlijk zeer deprimeerend, vooral voor „de rebellen van Bandoeng", die beter gewend waren. We hoorden van de mannen, die tevoren ons kamp bewoonden, dat zij allerlei ingenieuze, heel kleine radiotoestelletjes hadden gebruikt, maar ons ontbrak daartoe de technische vaardigheid en zoo bleven wij van alle verbinding met de buitenwereld verstoken.

Herhaaldelijk leverden de Japs staaltjes van gecamoufleerde rooverij. Als ze 't een of ander noodig hadden, kwam door de hutten de oproep het vrijwillig aan Nippon af te staan. Als we het niet vrijwillig deden, werd er altijd bij gezegd, kregen we huiszoeking. Wel, we gaven niets vrijwillig, vandaar het veelvuldig kofferonderzoek. De Japs namen dan de gelegenheid waar de dingen uit te pikken, die ze hard noodig hadden en die vrijwel niet meer

voor duur geld te koop waren. Zoo legden ze beslag op mooie verbanden, medicijnen en (met groote voorliefde) thermometers.
Onder den behoorlijken voorraad, dien ze zoodoende bij elkaar gapten, waren kostbare medicijnen, waar de eigenaressen zelf groote behoefte aan hadden. Voor verband en medicijnen werd nooit vergoeding gegeven, want „die werden te onzen bate gebruikt". Voor tien thermometers gaven zij den respectievelijk bestolenen *f* 1.50!, terwijl de vrouwen er zelf *f* 12.50 en meer voor hadden betaald. De Japs klopten zich daarbij op de borst en zeiden: „Nippon-militairen zijn geen dieven!"
Onder de „vrijwillige" leveranties vielen voorts heerenschoenen, khaki-stof, scharen, garens, emmers, teilen enzoovoorts, allemaal dingen, die we zelf zoo broodnoodig hadden.

Behalve het regelmatige kofferonderzoek kregen we eens de aangekondigde huiszoeking, wegens gebrek aan vrijwillig hulpbetoon! Aan deze huiszoeking namen ook hei-ho's deel en na afloop misten we geld, vulpennen, polshorloges en andere begeerenswaardigheden! In de primitieve hutten waren weinig veilige schuilplaatsen te vinden, helaas!
Toen de vrijwillige oproepen onbeantwoord bleven, volgden een tijd lang oproepen om vulpennen, polshorloges, goud en juweelen aan de Japs te „verkoopen" tegen natura. Het goud gebruikten de heeren als plombeersel voor hun kiezen of versiering van hun voortanden.
Soms gebeurde de transactie via ons kampkantoor, soms via een willekeurig vriendinnetje uit keuken-, goedang-, of tuinploeg. Wegens de betaling in natura (vrij zeker uit onzen eigen voorraad) lieten de hongerige vrouwen zich maar al te vaak tot dezen handel verleiden. En steeds weer kwamen ze bedrogen uit! Enkele voorbeelden:
Voor een prachtig zakmes met klein gereedschap, één ons witte suiker;
Voor een *gouden* polshorloge . . . 16 gebakjes;

Voor een lange kaars, één afgestreken eetlepel witte suiker (de bewuste mevrouw kwam hoopvol met een pannetje aanzetten!);
Voor 8 kostbare Cybazol-tabletten — het moesten de èchte zijn — 30 eieren.
Veel ingeleverd ruilmateriaal kwam waardeloos terug. Ik heb ettelijke polshorloges en een doos vol vulpennen gezien, die in goeden staat waren aangeboden, maar door de heeren liefhebbers spelenderwijs waren kapot gedraaid. Geen verhaal natuurlijk!

Het daghet in het Oosten

Den 17en Augustus begon de komende ommekeer van zaken tot ons door te dringen in den realistischen vorm van meer en betere voeding. Daags daarna verklaarde de Japsche commandant, dat die betere voeding „een telefonische vergissing" was geweest, maar den volgenden dag werd de telefonische vergissing hersteld en sindsdien kregen we steeds beter en overvloediger te eten.

De vrouwen kwamen kilo's bij; de kinderen werden zienderoogen gezonder, vroolijker en levenslustiger.
Wat nog belangrijker was: er kwam persoonlijk contact met de buitenwereld. Mannen kwamen het kamp binnen met verhalen over andere kampen en hun inwoners. O, die sensatie, toen we zoo maar op een fiets den eersten blanken man de hoofdpoort door zagen komen. We hebben den stakkerd aangestaard, tot hij zich dood-ongelukkig voelde. Hij reed op het wachthuis toe en *de Japs stonden voor hem op!* Al hadden we dan nog geen officieel bericht, het leek waar te zijn, dat de oorlog afgeloopen was. We kregen berichten uit andere steden en uit de ziekenhuizen. Ook brieven van de buitengewesten en verre landen stroomden binnen.
Vreugde en leed gingen hand aan hand door de rijen der om en bij de 3500 vrouwen, die meer moeite hadden dan ooit haar zenuwen in bedwang te houden op den

weg van bittere interneering naar blijde bevrijding. We hunkerden intusschen naar het officieele bericht over den waren stand van zaken. Als er werkelijk vrede was, waarom werden we dan nog vastgehouden in ons ellendig kamp? Eindelijk, op Vrijdag 24 Augustus, werden we 's avonds laat op het veld bijeen geroepen. Kinderen werden van den bultzak gehaald, want de moeders wilden, dat ze het „onvergetelijke evenement" zouden beleven. Als een wonderlijk teeken aan den hemel stond de maan dien avond fel oranjekleurig boven de stille wereld van palmen en hutten. Ons kamphoofd vertelde, dat de oorlog was afgeloopen; de Japs hadden gecapituleerd. Maar we moesten voorloopig nog allemaal in de kampen blijven onder hun bescherming. En ze zouden bidden voor ons geluk!!! Of we vooral rust en orde wilden handhaven en geen uitbundige vreugde wilden betoonen.
Geen vlagvertoon. Geen Wilhelmus.
De nuchtere boodschap viel als een diepe teleurstelling in onze hunkerende harten. Onze eenige troost was, dat we nu wisten, zeker wisten: de oorlog is voorbij, het grootste leed is geleden.
Den volgenden morgen lieten de Japs rondzeggen, dat er 's avonds vliegtuigen over zouden komen, om verrassingen uit te gooien boven het kamp.
Onze leiding vroeg alle „gevonden voorwerpen" bijeen te brengen op kantoor, om ze gelijkelijk te verdeelen. Gezien de bekende mentaliteit onder de kampbewoonsters, lokte deze naïeve oproep nogal commentaar uit en zelfs mijn kleinzoon dacht er het zijne van.
„Het zal mij verwonderen," zei hij eigenwijs, „maar eerlijk is eerlijk en als *ik* een pakketje vind, haal ik de pindakaas er uit en ik eet vanavond een boterham met pindakaas."
We zullen zijn eerlijkheidsbegrip moeten herzien!
Hij kreeg z'n pindakaas niet! Was het een grapje geweest van de Japs, weer een telefonische vergissing, of een loos bericht? Hoe dan ook: de vliegtuigen bleven uit.
Onze hoop vestigde zich op 31 Augustus. Dan zou er toch zeker iets gebeuren?

Dit keer werden onze verwachtingen niet beschaamd. Waar het vandaan kwam, kwam het vandaan, maar op 31 Augustus hingen onze hutten vol rood-wit-blauwe vlaggen. Jurken hadden er voor verknipt moeten worden uit onzen toch al zoo berooiden kleedingvoorraad. Maar de vlaggen hingen er. Tegen den zin van de Japs in organiseerde onze kampleiding een herdenkingsdag.
Het had ontzettend geregend in den voornacht, dies was ons kamp in den gebruikelijken kledderpoel van roode klei herschapen. Toch sleepten de vrouwen met ongelooflijke krachtsinspanning de piano naar het veld. We mochten buiten geen vlag vertoonen, toch hing de grootste vlag, die we vinden konden, over de piano. Daar kwamen ze aangeglibberd, de vrouwen, met joelende kinderen om zich heen, kinderen, die houvast zochten aan moeders rok, kinderen op den arm, waardoor de toch al zoo gevaarlijke tocht nog gevaarlijker werd. Ze stroomden toe en werden om het podium geschaard door padvinders, voor het eerst weer fier in actie.
Mevr. W. sprak aller vreugde uit over den eersten Koninginnedag, dien we samen weer openlijk konden vieren, en een der kampgenooten schilderde de beteekenis van ons vorstenhuis voor Nederland. Plechtige psalmen, ons volk uit het geloovig hart geboren, zweefden over het groote veld, dat eens het brandpunt van ellendige strafoefeningen was.
Toen zette een koortje het volkslied in: Wilhelmus van Nassaue . . .
Wat zingen de menschen slecht, als tranen de stem verstikken. Daar stonden ze, beschaamder dan ze ooit in haar vernedering waren door de ontroering die ze bevechten wilden, de duizenden vrouwen met haar kinderen, gered voor een nieuw leven toen de nood het hoogste was. Spreek over dat nieuwe leven, over onze toekomst, zoo vol verwachtingen, over onze dierbaren, ver van ons weg en denkende nu aan ons.

En haar gedachten wèrden uitgesproken.

Kampgenooten! Landgenooten!

Toen in het verschrikkelijke oorlogsjaar 1940 in de bloeiende lentevelden van ons heerlijke Holland de margrieten straalden, moest ons Koninklijk gezin wijken voor het geweld van de dictatuur.
Toen in den vreemde ons derde prinsesje geboren werd, gaf Juliana haar, als aandenken aan dat laatste Holland-

Behuizing in het Makassarkamp.

sche herinneringsbeeld, den zoeten naam Margrietje.
Toen — vijf jaar later — het Koninklijk gezin weer voet op vaderlandschen bodem zette, straalden opnieuw de witte en gouden margrieten op het kleine deel drooggebleven grond van Nederland.
Veel was in die afgeloopen jaren veranderd. Niet onafgebroken had de strijd gewoed over ons land. Het vreeselijke was juist, dat voor en na over iedere provincie de afschuwelijke oorlogsgeesel werd geslagen bij de steeds hernieuwde pogingen om de bevrijding van den dierbaren bodem.

Eindelijk dan moest de verslagen vijand wijken voor de geallieerde legers en ontnam toen zichzelf de laatste aanspraak op menschelijkheid, door ons op de zee gewonnen gebied weer aan de zee prijs te geven.
Ook innerlijk was er veel veranderd.
Tot op den ochtend van ons vertrek naar dit verbluffende kamp, werd nog steeds de verblijfplaats onzer Koningin angstvallig geheim gehouden, ofschoon zij al enkele weken in eigen land verbleef. Het openhartige, goedmoedige, gastvrije Nederlandsche volk was eindelijk doodvoorzichtig geworden van achterdocht.
Sindsdien zal er weer veel veranderd zijn. Ongetwijfeld concentreert zich vandaag, onder het laaiende licht van de steeds aanwezige Oranjezon, de liefde van een nu eensgezind volk op de grijze vorstin, de prinses en haar kinderen, den prins ook, die mèt een geliefde vrouw verkoos te leven in een ander land, onder een ander volk, voor een ander hem gegeven levensdoel.
Nederland kon onder beproefde leiding aan zijn opbouw beginnen!
Maar Neerlands vlag zal spoedig ook weer waaien over het veel grooter overzeesch gebied, waar eveneens de weg naar herstel open ligt. De vruchtbare grond van Indië ligt gereed voor het nieuwe zaad.
Ruischende palmen zingen nog altijd beloften van nieuwen overvloed.
Tropenzon en blanke maan bleven, tot groote vreugde van die de natuur liefhebben en weten te bezien, haar goeden weg gaan van dag naar nacht, van arbeid naar rust.
Zijn ook wij tot onze nieuwe taak bereid?
Wat hebben drie jaren van bittere interneering ons gedaan, ons en onzen mannen? God geve, dat als staks de poorten der kampen worden opengegooid, er genoeg moed en levenskracht naar buiten stroomt voor het dapper aanvaarden van onzen opbouw. Menschen, die het kunnen beoordeelen, hebben ons al verzekerd, dat er hooge verwachtingen worden gekoesterd van de sterkte der vrouwen.
Oh, laat ons deze hooge verwachtingen toch vooral niet

beschamen. Wij zullen ons daartoe in de dagen van lijdzaam afwachten grondig moeten onderzoeken, en misschien nog grondig moeten herzien.
Als de geschiedenis der kampen geschreven zal worden, zal die boekdeelen vullen van donkere en lichte bladzijden. Oh, hoe vurig hoop ik, dat de lichte bladzijden sterk de overhand zullen hebben, als straks de herinnering alles heeft verzacht. Hoe vurig hoop ik, dat er gezwegen zal worden over de schandelijke zelfzucht, die velen haar plaats deed misbruiken en tot diefstal en zelfbevoordeeling leidde. Dat wij straks, als we in de stilte der nog komende avonden en nachten dit alles hebben overdacht, als herboren menschen geheel bereid mogen zijn ons groote en grootsche aandeel in den opbouw op ons te nemen.
Ik heb dezer dagen buiten een kerkhof bezocht. Eén kerkhof van de honderden, die er op Java liggen. En ik heb de kruisen gezien, de kampkruisen, geen tientallen, geen honderdtallen, maar meer dan duizend. Velen van ons weten al, dat zij een man, een vader, een zoon verloren hebben. Velen zullen dat bericht nog krijgen. Oh, op die allen wil ik het hoogste beroep doen. Het is voor deze allen, die het hoogste offer van hun persoonlijke liefde moesten brengen, van het hoogste belang te weten, dat vooral zij zich nu moeten opvoeren tot de algemeene menschenliefde, die Christus voerde tot de „verlossende dwaasheid des Kruises".
Ons wacht de geweldige opbouw van geheel het godsdienstig, huiselijk en maatschappelijk leven in Indië.
Ons godsdienstig leven worde beheerscht door de schoone belijdenis: met mijn verstand geloof ik, met mijn mond belijd ik, met mijn wil volbreng ik het heilig evangelie Gods. Het is een evangelie van liefde en barmhartigheid, van vertrouwen op God en de menschen, van grooten offerzin voor iedereen: goeden en kwaden, armen en rijken.
Ons huiselijk leven worde op heel andere leest geschoeid. Geen zelfzucht meer, geen hunkering naar gemak en genot, geen louter verlangen naar overvloed bepale de leiding

van het christelijk gezin, dat zoo van nature de grondslag is van ons maatschappelijk leven. Dit maatschappelijk leven worde het glansrijk resultaat van den ernstigen wil om alleen het goede te doen, van de kracht, die uitgaat van een rustig godsdienstig en huiselijk leven.
Toen onze beminde vorstin met diepbewogen stem voor het eerst weer sprak tot haar volk, gewaagde zij van de offers, die waren gebracht, en de ellende, die was geleden. Maar zij uitte de hoop, dat vóór de winter inviel een groot deel van ons land weer droog zou zijn en de eerste oogst gewonnen op Nederlandschen grond.
Sluiten wij een oogenblik de oogen voor tropenzon, palm en barak. Laat ons nu zien de herwonnen velden van Holland, waar koren ruischt tusschen zwaar beladen vruchtboomen. Zie hen daar staan, mannen, vrouwen en kinderen, in het late zomerlicht; uw familieleden, uw vrienden, uw beste kennissen. Zij allen, die zooveel meer aan levenskracht verloren, omdat zij nog zooveel meer ellende leden dan wij. Voor hen gelden ten volle de woorden van den dichter:

Zag ik den trotschen zaaier niet,
In September over het land?
Zag ik het goud gewaaier niet
Van de zon die de tarwe brandt?

(Maar)

Zal ik opnieuw den zaaier zien
Zaaien met breed gebaar?
Zal ik opnieuw dien maaier zien,
Of is dit mijn laatste jaar?

Onder de honderden, die ginds meewerken aan den opbouw, zullen er velen zijn, die het doen met den dood in hun schoenen. Maar zij *willen* met anderen een fier aandeel nemen in de Koninklijke opdracht: de eerste oogst op Nederlandschen grond.

Hoe doen wij hier?
Wij hebben de beproeving der interneering doorstaan. Wij hebben gewerkt als koelies, ook al zijn wij slechter behandeld dan zij. Wij hebben gemeubeld, gepatjold, getimmerd, gebouwd, gezaagd en voor heete vuren gestaan. Toch hebben wij gelachen, al was het met den moed der wanhoop, en wij hebben nog geprobeerd blijmoedig te zijn. Dàt wij dit konden, danken wij voor een goed deel

Een kijkje binnenskamers.

aan de onbekende dappere vrouwen, die ons met levensgevaar op de hoogte bleven houden van den loop der gebeurtenissen.
Hoeveel kracht rest ons nog? En zijn wij bereid die te geven?
Hoeveel tijd rest ons nog? Een dag — een jaar — jaren? God laat zich niet in de kaarten zien. Wij zullen ons aan Zijn raadsbesluit moeten onderwerpen, wat betreft het uur van onzen dood. Maar . . . voor een uur of een dag, een maand of een jaar, laat ons toch vurig en arbeidsbereid opgaan naar ons laatste levensuur, wanneer dat ook zal slaan.

Want niet God alleen zal dan het oordeel vellen over ons, maar allen, die in deze verschrikkelijke oorlogsjaren hun levensoffer hebben gebracht. Naast Hem zullen staan de duizenden, die de vredesklok niet hoorden op aarde, omdat zij vielen voor onze bevrijding en de eer van onze vlag — te land, te water en in de lucht.

Daar zullen staan de duizenden mannen, vrouwen en kinderen, die omkwamen in deze vervloekte kampen, omdat alle ondernemingsgeest, levensmoed en gezondheid uit hen werd weggezogen. En zij zullen ons vragen: wat deed gij voor mijn vrouw, mijn moeder, mijn kinderen? Eenzaam, verlaten en zonder den troost van priesterzegen of vriendenhand hebben zij hun laatsten levensstrijd gestreden. Het is aan ons te zorgen, dat wij in ons laatste uur op hun vraag naar eer en geweten, in volle oprechtheid kunnen antwoorden: ik heb werkelijk alles gedaan wat ik kon.

Vrouwen zijn, door heel de wereldgeschiedenis heen, geprezen geworden om haar grooten moed. Het staat zoo prachtig geboekstaafd in het evangelie: Toen Christus Zijn Kruisweg ging, volgden veel vrouwen hem naar Golgotha.

Wij, vrouwen, zijn getrouw. Getrouw tot in den dood.

Vrouwen van Kampong Makassar, het heeft u stellig aan moed nooit ontbroken.

Dit kamp moge er een geweest zijn, waar varkens liefderijker werden verzorgd dan menschen — het is ook een *werkkamp* geweest, waar onder de moeilijkste omstandigheden is gezwoegd en gezweet; waar op het heetst van den dag aan de roode aarde een belangrijk deel van het voedsel werd onttrokken voor ons zelf, ja zelfs voor andere kampen; waar vrouwen, ongeacht haar vroegeren rang en stand, het misselijkste werk deden, zeggend: wijs me, wat er te doen valt; waar de zwaarste arbeid werd verricht in belang van de kampgemeenschap — en dat ten koste van veler gezondheid, ja zelfs van veler leven.

Reeds daveren dag en nacht de machines der schepen, die onze bevrijders hierheen brengen, en de machines loopen warm van de haast, waarmee ze worden gesmeerd.

Boven onze hoofden hooren wij dagelijks het ronken der vliegtuigen, die onze kampen komen verkennen. Het zal niet lang meer duren, of wij zijn werkelijk vrij!
Vrije menschen onder het vrije vorstenhuis van Oranje, dat als plaatsbekleeder Gods het gezag over ons in handen heeft. Vrije menschen, die uit vrijen wil zullen doen, wat algemeene menschenliefde van ons eischt. Vrije menschen, die, gesterkt door een godsdienstig leven, een gelukkig huiselijk en maatschappelijk bestaan, hun eigen vrijen weg zullen gaan langs de veilige wegwijzers: God, Koningin en Vaderland.

Kamp in liquidatie

Hoog waren thans de verwachtingen gespannen, langzaam, tergend langzaam maar zeker, werden wij daarin sterk teleurgesteld.
Zeker, onze persoonlijke omstandigheden verbeterden direct en aanmerkelijk. Al het zoo ongelooflijk zware werk werd ons uit de hand genomen door mannen en jongens, die met of zonder toestemming hun eigen kampen waren ontvlucht, om naar hun vrouwen of moeders te gaan. Ze namen dankbaar baantjes als corveeërs of bewakers op zich, om als zoodanig hun voeding en onderdak te verdienen, en ze stelden er prachtige werkprestaties tegenover. Nog hield Kampong Makassar zijn naam als werkkamp hoog. Niet enkel zorgden de nieuwe ploegen voor smakelijke en uitstekende voeding in het eigen kamp, maar er werd zelfs brood gebakken voor de patiënten van het St. Vincentius- en St. Carolus-ziekenhuis, later voor het Pasoeroean- en Soekaboemi-kamp, dat onze eerste evacué's in nieuw kampverband opnam, ja zelfs voor de bezettingstroepen van het Tjililitan-vliegveld. Vrijwilligsters leverden al dezen instanties ook groenten uit de spoedig verwaarloosde tuinen.
Kampong Makassar kreeg het aanzien van een vroolijke kermis. Er mocht pasar gehouden worden binnen de omheining en Indonesiërs boden verleidelijke waren te koop

aan: overvloed van vruchten, snoeperijen, lawaaispeelgoed voor kinderen, toeters, fluitjes, trommels, ratels. Een half uur lang was het 's morgens niet te harden in het kamp. Dan was gelukkig alle speelgoed kapot en konden de kinderen gaan jengelen om nieuw. Indonesiërs zijn in hun handel altijd treffende opportunisten geweest. Toen lawaai het niet meer deed, brachten ze levende have binnen: kippen, vogeltjes en badjings. Het werd een verwonderlijk kampbeeld vrouwen en kinderen door de tuinen te zien wandelen met een kip aan een touw en een badjing op hoofd of schouder. Kippen hadden overigens dubbele handelswaarde. De beestjes, die 's morgens in de benedenhutten kakelend en tokkend waren afgeleverd, werden 's middags als „geslachte kip" in de bovenhutten te koop aangeboden. Geen haan, die er naar kraaide; geen vrouw, die er zich al te druk over maakte. De Japansche gulden stond op drie cent!

Die geen contanten genoeg bezat, had altijd nog wel een heel oude, versleten jurk, kimono of blouse, een verweerd of verlegen stuk linnengoed, dat hooge ruilwaarde had. Want de Indonesiërs konden alles gebruiken; ze waren nòg verarmder dan wij. En dat wil wat zeggen.

Er volgde meer afleiding dan de pasar alleen. De bemanning van de *Tromp* kwam bioscoopavonden geven en de vrouwen dachten zich in een lang vergeten wereld terug. De kinderen keken hun oogjes uit en luisterden stil van verbazing. Wáár toch zat het mannetje, dat al die wonderen deed? Bands kwamen ons opvroolijken en er werden dansavondjes georganiseerd met de bezettingstroepen van het Tjililitan-vliegveld. Het jonge volk genoot.

Op den 11den en 13den September vielen er zelfs verrassingen uit de lucht. Andere kampen hadden al eerder „luchtbezoek" genoten, maar òns dorp onder de palmen scheen onvindbaar te zijn, al legden we de groote, witte lakens nòg zoo trouw en uitnoodigend op het roode veld. Eindelijk zagen we plotseling boven onze hoofden vliegtuigen cirkelen met het dierbare rood-wit-blauw op de vleugels. Wat een vreugdedans, wat een gejubel! Alles liep

te hoop op het veld, ondanks de waarschuwingen tegen gevaar, en daar daalden de parachutes, prachtig gemikt, in ons midden neer. Slechts één zending vond het comfortabeler zijn weg dwars door het dak te zoeken en een andere kwam even buiten de omheining terecht. Geloof maar, dat die gauw opgehaald werd en in triomf naar het kantoor gebracht. Boven alle goede gaven, die de uitgeworpen kisten en pakketten bevatten, deed ons het meest goed de gedachte, dat we ginder ver niet vergeten werden en ergens in de wijde wereld met zorg iets klaar was gemaakt voor ons, arme Makassaren!
Met dat al, de afleiding doofde onze onrust niet. Dagelijks werd de toestand buiten slechter en langzamerhand drong de verschrikkelijke zekerheid tot ons door, dat de vrede van 15 Augustus 1945 allerminst een werkelijke vrede was, die vrijheid zou brengen. Voor de keukenvuren en de bakovens, in de tuinen en op de pasar, in de hutten en op het veld, werd gesproken over „vrijheid". We willen vrij zijn, werkelijk vrij. Opnieuw in kampverband te moeten leven, hoeveel beter de omstandigheden er ook zouden zijn, was het grootste schrikbeeld voor ons allen. Daarom drosten er zooveel; „bolossen" noemden we dat.
Plotseling waren er plaatsen leeg in de hut. Ja, de familie X was opgehaald door vrienden buiten.
Plotseling kwam een keukenploeg in kleinere bezetting op. Ja, de dames Die en Die waren met haar hebben en houden verdwenen.
Plotseling bleef een der wankele kantoorkrukjes leeg. Ja, mevrouw Zus of Zoo was vertrokken.
De vrijheid lokte zoo sterk, zoo dringend. Er was geen tegenhouden meer aan. Dat de kampbezetting afnam, was duidelijk merkbaar in de badkamers — lekker volle tonnen! — bij de distributie, in de hutten.
Het werd zóó erg, dat er een „proclamatie" verscheen.

Aan alle krijgsgevangenen en geïnterneerden op Java

Naar ons door de Japansche legerleiding werd mede-

gedeeld, zouden in vele kampen de laatste dagen ingeslotenen eigener beweging hunne kampen hebben verlaten, met de bedoeling daarin niet meer vrijwillig terug te keeren en wel onder het motief buiten die kampen in het algemeen behulpzaam te zijn.
Hoezeer voor ons zulks begrijpelijk is moeten wij hiertegen toch ten sterkste stelling nemen en hun, die reeds op deze wijze zich buiten hunne kampen begaven, met de meeste klem verzoeken, zich onmiddellijk weder in de kampen te melden; in welk geval geen enkele maatregel tegen hen zal worden getroffen.
De Japansche legerleiding werd immers door het Geallieerde opperbevel verantwoordelijk gesteld voor de veiligheid van alle kampbewoners(sters), zoowel als voor de orde en rust buiten de kampen, totdat hun taak zal worden overgenomen door Geallieerde troepen.
Aan deze taak kan zij alleen voldoen, indien wij allen meewerken in den geest van de Geallieerde orders, welke eischen, dat wij in de kampen blijven, totdat nadere bevelen volgen.
Een vrijlating van Japansche zijde — hetgeen thans uitdrukkelijk werd toegezegd te zullen worden stopgezet — kan een op eigen gezag verlaten der kampen niet rechtvaardigen.
Wij spreken de absolute verwachting uit, dat een ieder zich in dezen geest zal gedragen en zeker in de kampen zal blijven, totdat wij nadere aanwijzingen van onze bevrijders zullen hebben ontvangen.

Dit fraai gestyleerde document, waar we onze Hollandsche taalkennis aan konden toetsen, was geteekend door SPIT, Vice-President v. d. Raad van Ned. Indië; VOOREN, kolonel der Infanterie, en Mevrouw C. TJARDA VAN STARKENBORGH geb. MARBURG.
Op hetzelfde blad gaf de Japansche legerleiding ook een proclamatie uit, waarin op wat uitvoeriger wijze hetzelfde werd verteld. We leerden er alleen nog uit, dat het Japan-

sche leger de distributie van alle goederen voor de krijgsgevangenen en geïnterneerden der geallieerde landen moest vermeerderen. De proclamatie eindigde met de tirade:

> Damesleidsters van de vrouwen interneeringskampen hebben duidelijk hun wensch kenbaar gemaakt te zamen te blijven in hun kampen, totdat de vrouwen op een juiste en ordelijke wijze naar huis kunnen worden gebracht. Elke overhaaste handeling uwerzijds bemoeilijkt de zaken voor uw vrouwen en kinderen. Weest geduldig. Wij doen al wat wij kunnen om U veilig en zoo spoedig mogelijk bij elkaar te brengen. Melden zich daarom allen, die lichtzinnig of op grond van misverstand zich reeds buiten hunne kampen begaven, weder onmiddellijk in de kampen aan, in welk geval geen enkele maatregel tegen hen zal worden getroffen.
> 6 September 2605. Legercommandant.

Deze laatste alinea's waren kennelijk voor de mannelijke geïnterneerden bedoeld, die blijkbaar van het begrip kamp even zoo schoon genoeg hadden als wij.
Naar huis kunnen worden gebracht . . .
Wij doen al wat wij kunnen om u veilig en zoo spoedig mogelijk bij elkaar te brengen . . .
Dáár en dáár alleen keken wij steeds begeeriger naar uit. Maar iedere nieuwe dag deed het droombeeld verder wegzinken in de nevelen van onzekerheid en toenemende onrust „buiten".
De proclamaties haalden niets uit en de Nederlandsche lastgevers hadden daar zelf de grootste schuld aan. Want ieder die „boloste" werd met open armen ontvangen op de kantoren van de RAPWI en de aangebeden British Headquarters. Hoe ongunstig de antecedenten der candidaten ook waren, daar werd niet eens naar geïnformeerd. Ze kregen een „job" en waren eindelijk vrij! vrij! vrij! en . . . er werd geen enkele maatregel tegen haar getroffen!

Uit vrees, dat de normale gang van zaken in de kampen spaak zou loopen, werden de proclamaties op den voet gevolgd door de vurigste beloften, dat voor haar, die in de kampen op haar post bleven, goede betrekkingen en een goede huisvesting gereserveerd werden. De weinigen, die op ouderwetsche wijze nog in de heiligheid van een belofte geloofden, ondervonden dat de wereld veranderd was en het naleven van een nadrukkelijke belofte tot het goede verleden behoorde.

De kampleiding had het in den na-capitulatie-tijd niet gemakkelijk. De oude kantoorstaf verdween, hetzij naar aantrekkelijker baantjes, hetzij wegens lichamelijk verval naar een der herstellingsoorden. Het was ten slotte alleen Mevrouw W., die, met behulp van enkele getrouwen en invalsters, het werk opknapte. Alle critiek ten spijt dergenen, die niet het heele terrein der weinige mogelijkheden en ontelbare ònmogelijkheden konden overzien, stond zij voor de kampbelangen dagelijks op de bres. Dat de resultaten niet altijd beantwoordden aan veler verwachtingen en wenschen, is begrijpelijk. De hereeniging der gezinnen bleef voor de meesten nog een verre toekomst. De slechte postverbindingen brachten veel teleurstelling en durende spanning. De voorziening van meer en betere kleeding bleef uit. En we konden er, afgelegen als ons kamp lag, zoo heel moeilijk eens uit voor wat afleiding, familie- of stadsbezoek.

De treurige domper op veler ongeduld, was het groote aantal overlijdensberichten, dat binnen kwam via radio-uitzendingen en post of persoonlijke boodschappen. Zij, die van zulk slecht nieuws nog verschoond bleven, beseften in haar goede oogenblikken, hoe dankbaar zij moesten zijn nog te *mogen* wachten.

De Japs hadden ons een radio moeten geven. Nieuwe opwinding onder de kinderen. Ze dromden om de kantoorhut heen en probeerden binnen te dringen. Alwéér zoo'n geheimzinnig kastje met een onzichtbaren toovenaar, die praatte en zong, floot en bromde, verhaaltjes vertelde en zonnige muziek maakte. „De radio danst en zingt uit zijn

voetjes, oma," fluisterde mijn kleine jongen, „waar zit hij toch?"
We organiseerden een goeden radiodienst, die alle nieuwsberichten schriftelijk doorgaf en bizonder veel zorg besteedde aan de familie-berichten. We deden al het moge-

Na den maaltijd.

lijke, om elk schakeltje van contact te vinden tusschen hier en verre en hebben zoodoende honderden gelukkig kunnen maken. Maar er waren er nu eenmaal helaas al honderden, wien het eeuwig zwijgen was opgelegd en hùn vrouwen kwamen ook elken avond opnieuw „even hooren", steeds bleeker, steeds angstiger, met de zwijgende vraag in haar oogen, of we al iets wisten. Tot ze opeens niet meer verschenen en wij begrepen, dat de slechte tijding eindelijk was doorgekomen. „Op de drie vrouwen zal er niet meer dan één haar man terugzien," verzekerde mij een geïnterneerde, die vrijwel tot den laatsten dag der bezetting op het Japsche hoofdkwartier had gewerkt. Ik dacht, dat hij overdreef. Misschien ook hóópte ik enkel, dat hij overdreef. De droeve werkelijkheid heeft hem in

het gelijk gesteld. En hoe dapper hebben de meeste vrouwen haar groote leed gedragen. Ze werden overigens wel meegesleept in de onrust der dagen en het opgewonden geroezemoes, dat een kamp in liquidatie met zich brengt. Koffers pakken en koffers sjouwen! Kleeren en kleertjes naaien; er was nog maar één machine in het heele kamp! Voorraden maken voor later; de angst voor honger zat er nog te diep in. En zich voortdurend afvragen: „Waar zullen we uiteindelijk terecht komen?" Dat het nog geen leven in vrijheid zou worden, begrepen we gaandeweg best.
Na het beruchte Tjideng-kamp genoot Kampong Makassar de grootste belangstelling der autoriteiten en oorlogscorrespondenten. We werden geïnterviewd en er werd gefilmd en gefotografeerd. Het deed ons deugd, als de bezoekers ons kamp op zijn best zagen, d. w. z. in een fiksche regenbui, en zoo gebeurde nogal eens, want de regen zette vroeg in. Edeleer Van der Plas, die met opgetrokken broekspijpen door de modderpoelen waadde, vond het een „genoeglijke bedoening". Anderen waren minder sportief, brachten het tot de toegangspoort, keken even om zich heen en verklaarden de zaak voor gezien.
Eindoordeel: onhoudbare toestand . . . menschonwaardig verblijf . . . prioriteit voor evacuatie . . .
Dus evacueerden we de vrouwen en kinderen, al naar het gebrek aan transport en de toenemende moeilijkheden het toelieten. Weer moesten we transporten regelen, naar de herstellingsoorden, naar Bandoeng, naar Batavia. Het waren zulke heel verdrietige transporten, omdat de verandering betrekkelijk zoo weinig verbetering bood. Want in de nieuwe kampen wachtten leege kamers, geen water, geen licht, niet het minste gerief en slapen . . . op den grond. Het regende klachten en zuchten van teleurstelling, tot de vrouwen zich ook hier weer doorheen sloegen en probeerden er wat van te maken.
De huisrat met zijn langen staart, die mij 's avonds zoo belangstellend gezelschap hield bij de administratieve voorbereidingen, moet zich langzamerhand even eenzaam zijn gaan voelen als ik. Steeds leeger liep het kamp, steeds

stiller werd het rondom de lugubere hutten. Ten slotte, op den 26sten October lagen wij nog met z'n vijven in de hut, die plaats had geboden aan 230 geïnterneerden, en in totaal waren er nog 289 over van de omstreeks 3500, die in het Eden geleefd hadden, vechtend tegen honger en dood. Veelvuldiger vielen er schoten in den nacht; de wacht was op haar hoede. Maar de RAPWI werd ongerust en op den 27sten kwam het plotselinge bevel: morgenavond moet Kampong Makassar beslist leeg zijn. Het was de laatste verbluffende stunt, die we kregen uit te halen, want hoe klein het transport ook leek, het viel in vele verschillende bestemmingen uiteen. Ook de groote voorraad-goedangs moesten leeg en her en der stond achtergelaten bagage van „geboloste vrijheidszoekers". Trucks en bussen reden af en aan, af en aan. De regen viel niet meer in stroomen, maar zonk als een ondringbaar scherm over het tooneel van troostelooze verlatenheid en ontruiming. Toen de hutten alle volkomen leeg stonden, was pas te zien, hoe vervallen en gammel ze waren. Bij laatste inspectie, mij door een gevoel van onrust opgedrongen, vond ik nog een oude dame rustig op haar brits, te midden van koffers en tasschen en een groote vogelkooi met twee parkietjes.

„Ik wist wel, dat u me niet vergeten zou," zei ze met kinderlijk vertrouwen en dronk haar koffie op. Belast en beladen baggerden we naar de poort.

„Klaar voor vertrek," riep het gewapend geleide vroolijk en heesch ons in de laatste bus. Ik dacht aan den 14den Mei, toen we „klaar voor vertrek" waren naar dit zonderling Eden van arbeid en klei.

De bus zoog zijn weg door de diepe modderpoelen. We hoorden de telefoon rinkelen, heftig, doordringend, aanhoudend. Niemand zou den oproep meer beantwoorden, want we hadden haast. De bus was oud en onbetrouwbaar en had geen lampen. De duisternis viel snel op dien avond om zes uur, 28 October 1945.

De groote buitenpoort knarste in haar hengsels, slingerend in den wind en glimmend van regenwater. Krijt zou er

niet op gehouden hebben, anders had ik stellig op de poort van het werkkamp Kampong Makassar *Jan Engelman's* schoone getuigenis geschreven:

Hardnekkig is de mensch geschapen,
hoe zwak zijn lichaam schijnt.
Onsterflijkheid gaf hem tot wapen
den geest, die niet verdwijnt.

De geest is nimmer te beperken,
die geest zal, recht en slecht,
in menschen gansch opnieuw gaan werken
als men hem heeft geknecht.

VERKLARENDE WOORDENLIJST

atap = palmblad, tot dakbedekking gedroogd
barang = verplaatsbaar roerend bezit, van meubilair tot zakdoekjes!
bilik = vlechtwerk van bamboe
blanda = blank
boengkil = afvalproduct; varkensvoer en meststof
bolossen = stiekum de vrijheid in gaan
dedek = afvalproduct; varkensvoer
djeroeks = Indische sinaasappel
gajong = bakje met dwarshout, waarmee men zich bij het baden overgiet
gedek = vlechtwerk van bamboe
goedang = bergruimte
goelah djawa = Javaansche suiker; bruin en in blokken geperst
hei-ho's = Indonesische militairen, door de Japs opgeleid
yasumei = vrij, rust
kain = elk soort stof
kali = rivier
kambing = geit; klas kambing = vierde (laagste) klas
katjang = peulvrucht
kedeleh = peulvrucht
keirei = verplicht buigen
kempetei = Japsche Gestapo
klamboe = muskietennet
koelie = arbeider in zware diensten

lakoe = gewild
lekas = vlug
lempeng = rol, pak
minta = vragen
Nippon = Japan
njonja = mevrouw
obat = medicijn
pajong = geolied regenscherm
papaja = zeer vitamine-rijke Indische vrucht
patjol = hakhouweel
patjollen = met het houweel den grond bewerken
pisang = Ind. banaan
printah = bevel
rajaps = witte mieren, die alles aanvreten
sawah = rijstveld
sawoh = zoete Indische vrucht
telor = ei
tengko = appèl
tiker = mat
toko = winkel
wadjan = diepe braadpan met twee ooren
warong = inlandsch restaurant, soms aan een juk verplaatsbaar